

Ravshan DJURAYEV,
O'zMU "Jahon tarixi" kafedrasida dotsenti, PhD

TDSHU professori S.Shadmanova taqrizi asosida

PROCESSING OF LIVESTOCK PRODUCTS IN UZBEKISTAN IN THE YEARS AFTER THE SECOND WORLD WAR

Annotation

Globally, the demand for raw materials in various sectors of the national economy, in particular, in food and industry, is growing. The fact that this sector is considered the mainstay of the economy of countries such as Australia, Canada, Cuba, Holland, Russia, where the livestock sector is developed, and covers a large share of the country's exports, increases the importance of the attitude towards the sector. At the moment, increasing attention to the livestock sector is creating positive conditions for providing the population with food and for the development of the country's economy. In this process, the implementation of the programs developed by international organizations is recognized as an important guarantee of the development of the society. The purpose of the research is to reveal the history of livestock feeding in the Uzbek SSR in the years after the Second World War and the changes that occurred in the field. The article was written using the principles of historicity, systematicity, impartiality, and the civilizational approach to the problem, as well as the methods of comparative and problem-chronological analysis. The practical results of the research are as follows: the impact of political and economic changes on the livestock sector was studied for the first time in historiography within the framework of the Soviet years, proposals and recommendations were developed on the identified problems; On the basis of identification and comparative analysis of archival documents, statistical data and periodical press materials on the history of animal husbandry in the Uzbek SSR, the theoretical conceptual basis for studying the history of this industry in the region has been developed.

Keys words: Soviet power, animal husbandry, World War II, national economy, livestock, cattle, pastures, land fodder.

ПЕРЕРАБОТКА ПРОДУКЦИИ ЖИВОТНОВОДСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В мировом масштабе растет спрос на сырье в различных отраслях национальной экономики, в частности пищевой и промышленности. Тот факт, что этот сектор считается опорой экономики таких стран, как Австралия, Канада, Куба, Голландия, Россия, где развит животноводческий сектор, и охватывает большую долю экспорта страны, повышает значимость отношения к сектор. В настоящий момент возрастающее внимание к животноводческой отрасли создает положительные условия для обеспечения населения продовольствием и развития экономики страны. В этом процессе реализации программ, разработанных международными организациями, признается важной гарантией развития общества. Цель исследования – раскрыть историю кормления скота в Узбекской ССР в годы после Второй мировой войны и изменения, произошедшие в этой области. Статья написана с использованием принципов историчности, системности, объективности, цивилизационного подхода к проблеме, а также методов сравнительного и проблемно-хронологического анализа. Практические результаты исследования заключаются в следующем: в рамках советских лет впервые в историографии изучено влияние политической и экономических изменений на отрасль животноводства, разработаны предложения и рекомендации по выявленным проблемам; На основе выявления и сравнительного анализа архивных документов, статистических данных и материалов периодической печати по истории животноводства в Узбекской ССР разработаны теоретические концептуальные основы изучения истории этой отрасли в регионе.

Ключевые слова: Советская власть, животноводство, Великая Отечественная война, народное хозяйство, животноводство, крупный рогатый скот, пастбища, кормовая земля.

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYINGI YILLARDA O'ZBEKISTONDA CHORVACHILIK MAHSULOTLARINI QAYTA ISHLASH

Annotatsiya

Jahon miqyosida xalq xo'jaligining turli sohalari, xususan, oziq-ovqat hamda sanoatda xomashyoga bo'lgan talab o'sib bormoqda. Chorvachilik tarmog'i rivojlangan Avstraliya, Kanada, Kuba, Gollandiya, Rossiya kabi davlatlar iqtisodiyotida ham bu soha tayanch hisoblanib, mamlakat eksportining katta ulushini qamrab olganligi sohaga bo'lgan munosabatning ahamiyatini oshirmoqda. Ayni paytda chorvachilik sohasiga e'tiborning kuchayishi aholini oziq-ovqat bilan ta'minlashga hamda mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga ijobiy sharoit yaratmoqda. Mazkur jarayonda xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan dasturlarning keng amaliyotga joriy etilayotganligi jamiyat taraqqiyotining muhim garovi sifatida e'tirof etilmoqda. Tadqiqotning maqsadi ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O'zbekiston SSRda chorva mahsulotlarini qayta tayyorlash va sohada yuz bergan o'zgarishlarni ochib berishdan iborat. Maqola tarixiylik, tizimlilik, xolislik tamoyillari hamda muammoga sivilizatsion yondashuv, qiyosiy va muammoviy – xronologik tahlil usullaridan foydalanilgan xolda yozilgan. Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat: siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlarning chorvachilik sohasiga ta'siri tarixshunoslikda ilk bor sovet yillari doirasida o'rganilib, aniqlangan muammolar bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan; O'zbekiston SSRda chorvachilik tarixiga doir arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar va davriy matbuot materiallarini aniqlash, qiyosiy tahlil qilish asosida hududda mazkur tarmoq tarixini o'rganishning nazariy konseptual asoslari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Sovet hokimiyati, chorvachilik, ikkinchi jahon urushi, xalq xo'jaligi, yilqichilik, qoramollar, yaylovlar, yer ozuqasi.

Kirish. Qadimdan chorvachilik aholining kundalik ehtiyoj mollariga bo'lgan talabni qondirgan va hunarmandchilikning ayrim tarmoqlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etgan[1]. Sovet davrida chorvachilik aholi uchun oziq-ovqat va yengil sanoat uchun xomashyo beradigan asosiy manbalardan biri bo'lib qolgan[2]. 1945-1951-yillarda chorva mahsulotlarini olish va ularni qayta ishlash jarayoni turlicha kechdi. Jumladan, 1940-yillarda bu yo'nalishga e'tibor kamroq berilgan bo'lib, 1950-yillardan boshlab go'sht, sut, teri, chorva ichaklari hamda boshqa mahsulotlarni ko'paytirishga qaratilgan loyihalar amalga oshirila boshladi. Mazkur o'zgarishlarning o'ziga xos

bir qancha sabablari mavjud edi. Xususan, 1940-yillarda asosiy chorva mahsulotlar aholi qo'lida bo'lib, ular o'z ehtiyojlari uchun o'zlari chorva mahsulotlarini yetishtira olgan. 1950-yillardan boshlab asosiy chorvalar soni kolxoz va sovxozlarda yig'ila boshlandi va bu holat chorvalar mahsulotlarini markazlashtirilgan holda olish imkoni yaratgan. Shuni aytib o'tish joizki, sovet davrining barcha davrlarida chorva mahsulotlarini olish va ularni qayta ishlashga alohida ahamiyat berilgan[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Markaz manfaatlarining milliy chekka o'lkalar manfaatlaridan ustun qo'yilganligini shu

narsadan ham bilish mumkinki, “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” tayyorlagan har bir teri xomashyosi uchun 85 tiyindan haq oladigan bo‘lsa, qo‘shni Qozog‘iston Respublikasida bu miqdor 1 rubl 48 tiyinni, Moskva va Leningradga 1 rubl 75 tiyinni tashkil qilgan. Teri xomashyolarini tayyorlash bo‘yicha rejalarga muvofiq amalga oshirilgan.

Sut mahsulotlarini ko‘paytirish va ularni qayta ishlash sovet hokimiyatining barcha davrlarida muhim ahamiyat kasb etgan[4]. “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” tomonidan 1939-1950-yillar uchun sut mahsulotlari ta‘minotini yaxshilash maqsadida respublika bo‘yicha jami 323 bosh sog‘in sigirlar tayyorlab qo‘yildi. Ular asosan, Buxoro va Toshkent okruglari hamda Qo‘qon shaharlaridan saralab olindi[5]. Shu bilan birga, ishchi otlarni tayyorlash rejasi ham kiritilib, dastlab 1939-1950-yillarga mo‘ljallagan ushbu reja 10.000 bosh qilib belgilangan bo‘lsa, keyinchalik 5.000 boshga, yil oxiriga kelib esa 2.000 boshga qisqartirilib borildi.

Chorva mollaridan ko‘p mahsulot olishning talablaridan biri chorvalarni yetarlicha ozuqa bilan ta‘minlash bo‘lsa, ikkinchisi mahsulotlarni olishda va qayta ishlashda ularning texnik bazasi qay darajada rivojlanganligi bilan bog‘liq edi[6]. 1929-yil 17-22-avgustdagi Savdo Xalq komissarligi qaroriga binoan, “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” 1929-1930-yillar uchun 100.000 pud - sut, 20.000 pud- yog‘, 14.00 pud- smetana, 11 mln. dona -tuxum hajmidagi mahsulotlarni tayyorlab, markazga topshirish to‘g‘risida topshiriq oldi[7]. Lekin yuqoridagi mahsulotlarni tayyorlash uchun zarur bo‘lgan texnika va asbob-anjomlar masalasida yana muayyan qiyinchiliklar paydo bo‘la boshladi. Markazdan jo‘natilishi lozim bo‘lgan inventarlarning kichik partiyasigina Respublikada qabul qilindi, xolos. Shuningdek, sut va sut mahsulotlarini qayta ishlovchi mutaxassislar respublikada yetishmasligi davlat buyurtmalarining bajarilishida to‘siq bo‘lib turdi. Rasmiy ma‘lumotlarga ko‘ra, 1930-yil holatiga ko‘ra, belgilangan shartnomadagi tuxumning 14,6% i, yog‘ning 7,3 foizi, smetananing 3,6 foizi, sutning 12,8 foizi tayyorlangan edi[8].

“O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” rayon soyzlari, shirkatlari va maxsus yig‘uvchilar orqali qishloqlardan qo‘y va sigir ichaklarini yig‘gan. Yig‘ilgan va ishlov berilgan ichaklar “Turli mahsulotlarni eksport qilish” (Raznoekspert) muassasasiga berilgan. Mazkur ikki tashkilot o‘rtasida har yili shartnoma tuzilib, mana shu hujjat asosida qo‘y va sigir ichagi sanoatda qo‘llanilishi uchun yig‘ilgan. 1929-1930-yillarda mazkur yo‘nalishda bir qancha muammolar yuzaga keladi. Mazkur muammolardan biri “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi”ning talabi bilan tayyor qo‘y ichagining narxini ko‘tarish tashabbusi edi. Bunda tayyorlangan ichaklarning sifati oshganligi uchun ularning narxi qimmatroqqa tushgan. O‘zbekistonda tayyorlangan ichaklar taalluqli xorijiy bozordagi konditsiya (tovar yoki mahsulotni qabul qilish uchun qonun yoki shartnoma bilan belgilangan shart va talablar) oshib borgan. Shu sababli “Turli mahsulotlarni eksport qilish” muassasasi bir necha marotaba “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi”dan bu talablar ichak mahsulotlarining sotilish narxiga emas, balki ichak yetishtiruvchi chorva xo‘jaliklarni takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan. Ichakni tayyorlashda va uni qayta ishlashda “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” tayyor ichak narxining 25 foizini olayotgan bo‘lgan. “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi”ning olgan mazkur summaning 6 foizi muassasaning tashkiliy va savdo xarajatlari uchun, 6 foizi rayon soyzlariga va qolgan 13 foizi shirkatlarga sarflangan. Shuni qayd etish kerakki, shirkatlar ichak ishlab chiqarmagan yoki uni qayta ishlamagan. Shu sababli shirkatlarga sarflangan 13 foiz pul ichakning bozor narxi hisoblangan 1 rubl 4 kopeek asosida emas, balki ichak tayyorlanish summasi bo‘lgan 42 kopeek asosida hisoblangan. Bunda ichak tayyorlash xarajati 30 kopeekni tashkil etgan. Buning ustiga ichak tayyorlashda yuzaga keladigan qo‘shimcha xarajatlarning 10 foizini “Turli mahsulotlarni eksport qilish” muassasasi qoplagan. Natijada shirkatlar faqatgina foyda olish bilan shug‘ullanib, xarajatlarga mablag‘ ajratmagan. Bu esa o‘sha davrda ichakni xalqaro savdosi bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlarning noroziligiga sabab bo‘lgan. Qo‘y

ichagining o‘rtacha bozor narxi 1 rubl 4 kopeek bo‘lgan. “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” mazkur bitta ichakni sotish jarayonida jami 94 kopeek sarf etgan. Shundan 42 kopeek ichakni tayyorlash uchun, 30 kopeek ichakni hududlardan yig‘ish va yetkazib berish xizmati uchun, 19 tiyin mahsulotni qayta ishlash uchun hamda 3 kopeek qo‘shimcha xarajatlar uchun sarflangan. O‘sha davr iqtisodiyot sohasidagi mutaxassislari fikriga ko‘ra, bozorda qo‘y ichagiga bo‘lgan yuqori talab sababli mazkur sohada foyda 100-150 foiz bo‘lgan[9].

Shuningdek, qishloqlarda qo‘y va sigir ichagini yakka tartibdagi shaxslar tashkillashtirilmagan holda yig‘ish va ularni qayta ishlash hollari uchragan. Bunda ichak yig‘uvchilarga past oylik maosh berilishi hisobiga ichak tayyorlash xarajati 20-25 kopeekka to‘g‘ri kelgan. Biroq mazkur hollarda ichaklarga maxsus ishlov berish amaliyoti sifatli bajarilmagan. Sovet ma‘muriyati ichakni qayta ishlovchi qishloqlarni qamrab olish va ichak tayyorlash uslublarini markazlashgan holda olib borish ishlarini olib borgan. Shu sababli barcha hududlarda ichak ishlab chiqaruvchi punktlar tashkil etish masalasi ko‘tarilgan. Ichakni qayta ishlovchi xo‘jaliklar daromadi ichak eksportiga bog‘liq bo‘lgan va shu sababli “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” va “O‘zbekiston davlat savdosi” tashkilotlariga qayta ishlangan ichaklarni yuqoriroq narxda xarid qilishga qodir xaridorlarni topish vazifasi yuklatilgan[10].

Qo‘y ichagidan farqli ravishda mol ichagi ichki bozor uchun ishlab chiqarilgan. Buning bir qancha sabablari mavjud bo‘lgan. Xususan, jahon bozorida mol ichagiga bo‘lgan talab kamroq bo‘lgan. Boshqa tomondan, hududlardagi qayta ishlangan mol ichagining hajmi kichik bo‘lib, bu jahon bozorida raqobatlashishga to‘sqinlik qilgan. Bundan tashqari, ichki bozorda go‘sh t va tayyorlangan kolbasa mahsulotlari taqchil bo‘lganligi uchun mol ichagini eksport qilishdan avval savdo nazorat tashkiloti bilan kelishish zarur bo‘lgan. Mol ichagini ishlab chiqarish va uni sotish jarayoni “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” tomonidan olib borilgan. 1 metr mol ichagi bozor narxi 1 rubl 63 kopeek bo‘lgan. Odatda “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” mol ichagi yig‘ish, tayyorlash va qayta ishlash sohasidan zarar ko‘rgan. Masalan, bunga misol qilib aytadigan bo‘lsak, ichakni qayta ishlovchi xodim xizmati uchun 1 rubl 18 kopeek olgan va natijada uning rentabillik holati tushib ketgan[11].

Chorva mollarning ichagi bilan bog‘liq ma‘lumotlar sovet davri adabiyotlarida juda ham kam tadqiq etilgan bo‘lsa, chorva go‘sh tlar, terisi va sutiga doir statistik ma‘lumotlar ilmiy adabiyotlarda salmoqli o‘rin egallaydi[12]. Biroq, mazkur ishlarining aksariyati Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrga taalluqli bo‘lib, 1920-1940-yillardagi chorva mahsulotlariga doir ma‘lumotlar adabiyotlarda kam uchraydi. Shu sababli mazkur masalani arxiv manbalariga asoslangan holda tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, 1945-1951-yillarda chorvalardan bir qancha mahsulotlar olingan bo‘lib, ular iqtisodiyotda muhim ahamiyat kasb etgan. Qadimdan O‘zbekistonda chorvachilik bilan shug‘ullangan chorvadorlar turli mahsulotlar olgan va ularni ayrimlari oilaning kundalik turmush tarzida foydalanilgan bo‘lsa, ayrim qismi bozorga olib borib sotilgan. 1920-yillarning oxirlaridan boshlab chorva mahsulotlarini muntazam ravishda markazlashtirilgan holda yig‘ish ishlari olib borilgan. Jumladan, “O‘zbekiston chorvachilik ittifoqi” hududlardan chorva mahsulotlarini yig‘ib, ularni “Turli mahsulotlarni eksport qilish” tashkilotiga sotgan. O‘z navbatida mazkur muassasa chorva mahsulotlarini qayta ishlab, ularni eksport qilgan. Biroq bu jarayonda chorvadorlar va chorva mahsulotlarini joylardan yig‘uvchi tashkilot va yakka tartibdagi shaxslar norozi bo‘lgan. Chunki “Turli mahsulotlarni eksport qilish” muassasasi bu tizimda xizmat qiladigan shaxslarga kam miqdorda pul to‘lab, ishlab chiqarishda katta foyda olgan. Bu jarayon asosan ichak va terilarni qayta ishlash tarmog‘i bilan bog‘liq edi. Bu ikki mahsulotdan farqli o‘laroq jun mahsulotlari yakka tartibdagi shaxslar va aholi tomonidan yig‘ilgan va qayta ishlangan. Bundan tashqari, 1940-1950-yillarda chorva go‘sh tlar hajmini ko‘paytirish ishlariga katta ahamiyat berildi.

ADABIYOTLAR

1. Қабулов Э. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Сурхон воҳаси хўжалиги. Тарих фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019. – Б.27.
2. Дмитровская М. Сермахсул чорва моллар етиштириши. – Тошкент, 1956. – Б.5.
3. Кадырова М. История развития животноводства в Узбекистане (80-е годы). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1993. – С.4.
4. Кадырова М. История развития животноводства в Узбекистане (80-е годы). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1993. – С.5.
5. Ўз МА, Р.95-фонд, 1-рўйхат, 1701-иш, 22-варақ.

6. Хамдамов А. Себестоимость продукции скотоводства и пути ее снижения (На примере колхозов Самаркандской области Узбекской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ташкент, 1971. – С.3.
7. Ўз МА, Р.95-фонд, 1-руйхат, 1701-иш, 31-варақ.
8. Ўз МА, Р.95-фонд, 1-руйхат, 1701-иш, 32-варақ.
9. Ўз МА, Р.95-фонд. 1-руйхат, 1701-иш, 1-2 варақлар.
10. Ўз МА, Р.95-фонд. 1-руйхат, 1701-иш, 4-варақ
11. Ўз МА, Р.95-фонд, 1-руйхат, 1701-иш, 4-5- варақлар.
12. Хамдамов А. Себестоимость продукции скотоводства и пути ее снижения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ташкент, 1971. - 16 с.; Ахмедов Н. Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за развитие общественного животноводства (1966-1970 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1973. – 26 с.

Sitora MAVLANOVA,
O'zMU O'zbekiston tarixi kafedrasida tayanch doktoranti
E-mail: mavlanovasitora247@gmail.com

T.f.f.d., dotsent A.A. Insofov taqrizi asosida

XALQARO MIQYOSDA MODDIY MADANIY MEROS OBYEKTLARINING YUNESKO TASHKILOTI TOMONIDAN MUHOFAZA QILINISHI

Аннотация

Ushbu maqolada xalqaro miqyosda moddiy madaniy meros obyektlarining YUNESKO tashkiloti tomonidan muhofaza qilish faoliyatining yo'lga qo'yilishi, "Butunjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya"ning qabul qilinishi, O'zbekiston tomonidan bu konvensiyaning ratifikatsiya qilinishi, "Butunjahon merosi" qo'mitasining tashkil qilinishi va jahon merosi ro'yxatining tuzilishi, meros obyektlarining turlari, nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha hukumatlararo qo'mita faoliyati, o'zaro xalqaro hamkorlik aloqalari hamda turizm faoliyatidan eng ko'p iqtisodiy foyda oladigan mamlakatlar statistikasi keltirib o'tilgan. Shuningdek, tarixiy yodgorliklari yo'q bo'lib ketish xavfi eng yuqori bo'lgan davlatlar haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlari, moddiy-madaniy meros, qadriyat, konvensiya, ratifikatsiya, nomoddiy meros, Butunjahon merosi qo'mitasi, turizm, xalqaro hamkorlik, BMT, YUNESKO, ICOMOS, IUCN.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ОХРАНА ОБЪЕКТОВ МАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО

Аннотация

В данной статье рассматривается создание организацией ЮНЕСКО охраны объектов материального культурного наследия на международном уровне, принятие «Конвенции об охране всемирного культурного и природного наследия», ратификация этой конвенции Узбекистаном, дополнение «Всемирное наследие», организация комитета и структура списка всемирного наследия, виды объектов наследия, деятельность межправительственного комитета по охране нематериального культурного наследия, отношения взаимного международного сотрудничества и приводятся статистические данные стран, которые получают наибольшую экономическую выгоду от туристической деятельности. Также описаны страны, исторические памятники которых находятся под наибольшей угрозой исчезновения.

Ключевые слова: Международные НПО, материальное и культурное наследие, ценность, конвенция, ратификация, нематериальное наследие, Комитет всемирного наследия, туризм, международное сотрудничество, ООН, ЮНЕСКО, ИКОМОС.

INTERNATIONAL PROTECTION OF MATERIAL CULTURAL HERITAGE OBJECTS BY UNESCO

Annotation

In this article, the creation of protection of material cultural heritage objects by the UNESCO organization at the international level, the adoption of the "Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage", the ratification of this convention by Uzbekistan, the addition of "World Heritage". The organization of the committee and the structure of the world heritage list, the types of heritage objects, the activities of the intergovernmental committee on the protection of intangible cultural heritage, international cooperation relations and the statistics of the countries that receive the most economic benefits from the activities of tourism are mentioned. Also, the countries whose historical monuments are at the highest risk of extinction are described.

Key words: International NGOs, material and cultural heritage, value, convention, ratification, intangible heritage, World Heritage Committee, tourism, international cooperation, UN, UNESCO, ICOMOS, IUCN.

Kirish. Tarixiy madaniy qadriyatlarni tiklash va saqlashda bugungi kunda jahon miqyosida nodavlat notijorat tashkilotlarining faoliyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ko'plab mamlakatlarda nodavlat notijorat tashkilotlari jamiyatning barcha sohalarini rivojlantirishda amaliy ko'mak berish bilan bir qatorda ijtimoiy madaniy sohada davlatning asosiy tayanchiga aylanib bormoqda. Dunyo mamlakatlarida tarixiy madaniy qadriyatlarni tiklash va saqlash amaliyotining joriy etilishida ham aynan xalqaro nodavlat notijorat tashkilot hisoblangan Birlashgan Millatlar Tashkilotining asosiy tuzilmalaridan bo'lgan YUNESKOning faoliyati muhim ahamiyatga ega.

O'tgan yillar davomida Jahon merosini saqlash va himoya qilish zarurati o'z dolzarbligini yo'qotmadi. Madaniy va tarixiy qadriyatlarni asrab-avaylash masalasi har qanday rivojlangan davlat uchun eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, har bir mamlakatning o'ziga xos san'at asarlari, madaniy yodgorliklari va qadriyatlari asrlar davomida shakllanib kelgan. So'nggi yillarda globalashuv natijasida davlatlarning tez sanoatlashuvi va jadal urbanizatsiya jarayoni mamlakatlardagi tarixiy-madaniy merosning jiddiy zarar ko'rishi yoki yo'q qilinishiga olib kelmoqda. Natijada, madaniy obyektlarni faqatgina milliy doirada himoya qilish etarli va samarali bo'lmay qoldi. Bu esa sohadagi faoliyatni muvofiqlashtiruvchi xalqaro miqyosdagi tuzilma tashkil etilishi tarixiy zaruriyatga aylanganligini ko'rish mumkin. YUNESKO tashkiloti tomonidan 1972-yil 16-noyabrda qabul qilingan "Jahon madaniy va tabiiy

merosini muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya"ning qabul qilinishi xalqaro miqyosda moddiy madaniy yodgorliklarni tiklash va saqlash amaliyoti joriy etilishida muhim qadam bo'ldi [1]. Bu konvensiya 1975-yil 17-dekabrda kuchga kirgan bo'lib, 1978-yilda ilk bor butunjahon merosi ro'yxati tuzildi. Ro'yxatga madaniy meros yodgorliklari ishlab chiqilgan alohida dastur asosida kiritilishi belgilab qo'yildi. Dasturning asosiy maqsadi madaniy meros yodgorliklarini saralash, muhofaza qilish va kelajak avlod uchun saqlab qolishdan iborat hisoblanadi va butun dunyoda madaniy meros yodgorliklarini muhofaza qilishda xalqaro hamkorlik uchun ham asosiy hujjat vazifasini bajaradi.

Bugungi kunga kelib globalashuv davrida moddiy madaniy meros obyektlarini tiklash va kelajak avlod uchun saqlab qolish masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki noodatiy darajada tabiatning tez ifloslanishi, iqlim o'zgarishi, urbanizatsiya va tabiiy ofatlar, qurolli mojarolar butunjahon merosi obyektlari uchun doimiy xavf tug'dirmoqda. Shu sababi xalqaro miqyosda moddiy madaniy meros obyektlarini insoniyat uchun muhim qadriyat sifatida asrab-avaylash, ularni alohida ro'yxatga kiritish amaliyoti joriy etildi.

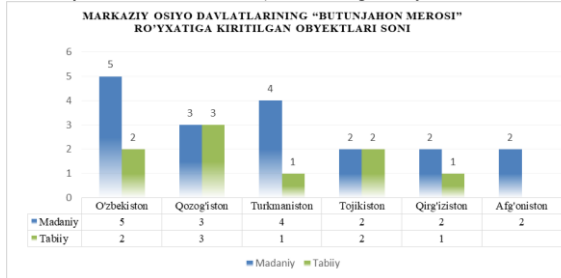
Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ushbu maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan. Asrlar davomida insoniyat uchun meros bo'lib kelayotgan tarixiy madaniy yodgorliklarni tiklash, saqlash va muhofaza qilish faoliyatining dunyo mamlakatlarida joriy etilishi haqida K. Matsura o'zining "Jahon

O'zbekiston Respublikasi 1993-yil 26-oktabrda Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti YUNESKOga a'zo bo'ldi. "Umumjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish to'g'risida"gi konvensiya 1995-yilning 22-dekabrda O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilindi. Konvensiyaga doirasida dastlab O'zbekistondagi 4 ta me'moriy majmua – Xiva, Buxoro, Samarqand va Shahrisabz shaharlarining tarixiy markazlari YUNESKO Umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan edi. 2023-yilda esa "Buyuk Ipak yo'li: Zarafshon - Qoraqum yo'lagi" ham jahon madaniy meros ro'yxatiga qo'shildi. Respublika hududidagi 2 ta tabiiy meros obyekti ham "Butunjahon merosi" ro'yxatiga kiritilgan. Ular 2016-yil "Ugom-Chotqol milliy bog'i" va 2023-yilda "Turonning qishki sovuq cho'llari" tabiiy meros obyektlari sifatida YUNESKO tomonidan muhofazaga olingan.

Shu bilan bir qatorda O'zbekiston 2008-yilda "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risida"gi konvensiyaga ham a'zo bo'ldi. Unga ko'ra "Insoniyat nomoddiy madaniy merosi" ro'yxatiga mamlakatimiz hududidagi 6 ta obyekt kiritildi. Ular: 1)

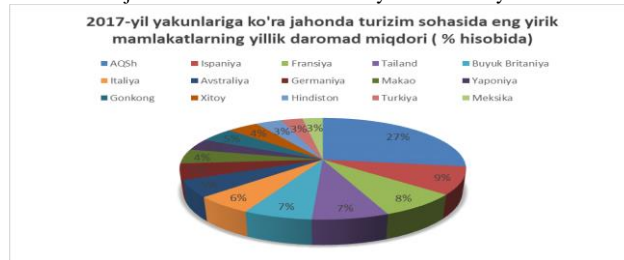
Shashmaqom (2008), 2) Boysun madaniy muhiti (2008), 3) Navro'z (2009), 4) Katta ashula (2009), 5) Askiya (2014), 6) Palov milliy taomi (2016) shular jumlasidandir. Shu bilan birgalikda nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga dorbozlik, iqtat (qo'lda bajariladigan murakkab tikish texnikasi) ham kiritilishi ko'rib chiqilmoqda. 2022-yil yuqorida ta'kidlab o'tilgan konvensiyaga a'zo davlatlar Bosh assambleyasining 9-sessiyasida "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha hukumatlararo qo'mita"ga a'zolikka saylandi. Jami 5 ta nomzod mamlakatlar orasida O'zbekistonga eng ko'p ovoz berilganligi muhim ahamiyatga egadir. Bunda O'zbekiston 105 ta, Slovakiya 94 ta, Estoniya 69 ta, Bolgariya 26 ta, Bosniya va Gersegovina 9 ta ovoz oldilar va faoliyat muddati 4 yil ya'ni 2022-yildan 2026-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Hozirda O'zbekistonning jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan obyektlari soni jami 7 tani tashkil qiladi va Markaziy Osiyo davlatlari ichida bu eng yuqori ko'rsatkich hisoblanadi. Quyidagi jadvalda Markaziy Osiyo davlatlarining "Butunjahon merosi" ro'yxatiga kiritilgan obyektlari soni keltirilgan.

Shunisi ham e'tiborliki, meros obyektlarining muhofaza qilinishi davlatlar iqtisodiga ham katta foyda olib keladi. Dunyoning eng mashhur tarixiy shaharlarida iqtisodiyotni rivojlantiruvchi muhim omillardan biri turizm faoliyati hisoblanadi. Butunjahon turizm

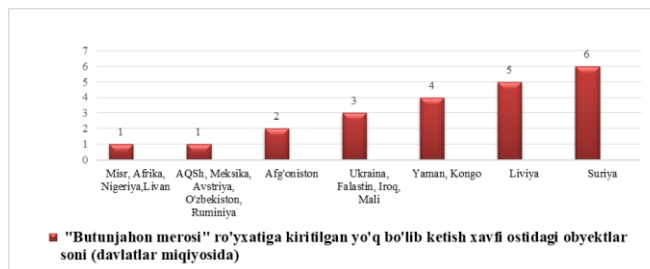
tashkilotining 2017-yilgi statistik ma'lumotlariga ko'ra jahonda turizm sohasida eng yirik mamlakatlarning turizmdan tushgan yillik daromad miqdori bo'yicha AQSh, Ispaniya, Fransiya, Tailand, Buyuk Britaniya Italiya va Avstraliya mamlakatlari eng yuqori o'rinda turadilar [7].

YUNESKO tomonidan yo'q bo'lib ketish xavfi ostida bo'lgan obyektlarning ham alohida ro'yxati shakllantiriladi va davlatlarga alohida murojat bilan chiqib ogohlantiriladi. 2023-yilgi "Butunjahon merosi" qo'mitasining statistik ma'lumotlariga ko'ra Suriya, Liviya, Yaman, Kongo, Ukraina va Iroq davlatlaridan eng ko'p madaniy yodgorliklar yo'q bo'lib ketish xavfi yuqori meros obyektlari sifatida ro'yxatga olingan.

Respublikamiz hududidagi Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz shahri ham YUNESKO tomonidan xavf ostidagi obyektlar ro'yxatiga kiritilgan. Shahrisabz shahrining tarixiy markazida keng ko'lamda qurilish va obodonlashtirish ishlarini olib borishda konvensiya va uni amalga oshirish bo'yicha amaliy qo'llanma qoidalariga rioya qilmasdan, ularning loyihalarini YUNESKoning Umumjahon merosi markazi bilan avvaldan kelishilmagan holda olib

borilgani uning tarixiy va umumbashariy qiymatiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatgan. Natijada, YUNESKO huzuridagi Umumjahon merosi qo'mitasining 40-sessiyasi qarori bilan Shahrisabz tarixiy markazi 2016-yilda Umumjahon merosining xavf ostidagi obyektlar ro'yxatiga kiritilgan. Natijada Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 25-martda dagi 87-sonli qarori bilan "Shahrisabz shahrining tarixiy qismini obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va saqlash departamenti tashkil etish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi va alohida departament tashkil qilindi [8]. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 3-mart kuni 119-sonli "Moddiy madaniy meros obyektlari va YUNESKoning umumjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan hududlar muhofazasini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ham qabul qilindi [9].

Xulosa. Umumjahon merosi butun insoniyat mulkini tashkil etuvchi buyuk madaniy va tabiiy yodgorliklardir. Xalqaro miqyosda moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, tiklash va saqlash

muhim ahamiyatga ega bo'lib, bunda xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlari xususan, YUNESKO tashkilotining faoliyati muhim ahamiyatga egadir. Xalqaro miqyosda bunday tuzilmalarning

mavjudligi moddiy madaniy meros obyektlarini tizimlashtirilgan holda, aniq bir dastur asosida muhofaza qilishga yordam beradi. Muhofazaga olingan obyektlar xalqaro e'tirof va huquqiy himoyaga ega bo'ladi shuningdek, ma'lum sharoitlarda bu obyektlarni tiklash yoki saqlashni osonlashtirish uchun Jahon merosi jamg'armasidan mablag' ham ajratiladi. Mablag' ajratishda asosan muhofazaga olingan obyektning qadimiyligi, alohida o'ziga xos tarixga egaligi va ushbu obyekt joylashgan hududda moddiy meros hisoblanishi inobatga olinadi.

Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad asrlar davomida avloddan-avlodga meros bo'lib kelayotgan yodgorliklarni, obidalarni kelajak avlodlarga qoldirish masalasidir. Dunyoning tarixiy madaniy yodgorliklarini muhofaza qilish faqatgina ma'lum bir tashkilotlar yoki davlatlarning emas balki, butun insoniyatning muhim vazifasidir. Bunda xalqaro hamkorlik aloqalarini yanada kengaytirish, nodavlat notijotar tashkilotlari faoliyatini rag'batlantirish bugungi kunda yanada muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Birlashgan millatlar tashkilotining ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti. "Jahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya" / XVII sessiya. -Parij, 1972-yil 16-noyabr.
2. Matsura K. Jahon merosi. -P.: "YUNESKO publish", 2009. 832-bet.
3. Rey E., Jordan L., Klaudiya A.. Jahon xotirasi dasturi: asosiy jihatlar va so'nggi o'zgarishlar. -Shvetsariya, "Meros studio", 2020.
4. Hetter Katia. Exploring the world's first 12 heritage sites. CNN. Archived from the original on 26 May 2020.
5. Insopov A.A. O'zbekistonda fuqorolik jamiyatini barpo etishda davlat va nodavlat tashkilotlar ijtimoiy sherikligi (1991-2016 yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy daraja olish uchun yozilgan diss. - Toshkent, 2021. -157
6. UNESCO World Heritage Centre - World Heritage List <https://whc.unesco.org/en/list/>
7. The World's Top Countries for Tourism. <https://uz.m.wikipedia.org/>
8. "Shahrisabz shahrining tarixiy qismini obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va saqlash departamenti tashkil etish to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 25-martda dagi 87-sonli qarori.
9. "Moddiy madaniy meros obyektlari va YUNESKOning umumjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan hududlar muhofazasini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 03.03.2021-yildagi 119-sonli qarori. <https://lex.uz>
10. Jahon merosi ro'yxati statistikasi". YUNESKO Jahon merosi markazi. 2011-yil 14-mayda asl nusxadan arxivlangan. Nashr qilingan 2023-yil 26-yanvar. [https://www.trt.net.tr/uzbek/madaniyat va san'at/uz](https://www.trt.net.tr/uzbek/madaniyat%20va%20san%27at/uz)
11. <https://www.unesco.org/ru/countries/uz>

UDK:0:9(58)338:297.930.(584.4)

Xamdam MATYAKUBOV,
Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: hamdamtarix@gmail.com

Urganch davlat universiteti professori, t.f.n Q.Sobirov taqrizi asosida

XORAZM DAVLATCHILIGI TARIXSHUNOSLIGI MASALASIGA DOIR TA'LIMOTLAR VA QARASHLAR TAHLILI

Annotatsiya

Xorazm ilk davlatchiligi tarixiga oid muammoni hal qilishda, avval yozma manbalar asosida yoritilgan sharqshunoslarning asarlaridagi holatlar va keyinroq, sun'iy sug'orish va dexqonchilik madaniyatiga tegishli arxeologik materiallar talqinida vujudga kelgan qarashlar yetakchi o'rin egallaydi. Shundan kelib chiqqan holda maqolada Xorazm ilk davlatchiligi tarixiga oid ilmiy qarashlar va yondashuvlarning tahlili amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: Xorazm davlatchiligi tarixshunosligi, sinfiy nazariya, harbiy demokratiya, "Avesto", nazariyalar, qaqrashlar, ta'limotlar.

TEACHINGS AND VIEWS ON THE PROBLEM OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE KHOREZM STATEHOOD

Annotation

When solving the problem related to the history of the first statehood of Khorezm, firstly, cases in the works of orientalists, illuminated on the basis of written sources, and later views that arose during the interpretation of archaeological materials related to the leading place is occupied by artificial irrigation and agriculture. Based on this, the article analyzes scientific views and approaches to the history of the first statehood of Khorezm.

Key words: Historiography of the Khorezm statehood, class theory, military democracy, "Avesta", theories, sayings, teachings.

УЧЕНИЯ И ВЗГЛЯДЫ НА ПРОБЛЕМУ ИСТОРИОГРАФИИ ХОРЕЗМСКОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация

При решении проблемы, связанной с историей первой государственности Хорезма, учитывались, во-первых, случаи в трудах востоковедов, освещенные на основе письменных источников, а позднее и взгляды, возникшие при интерпретации археологических материалов, связанных с ведущее место занимают искусственное орошение и земледелие. На основе этого в статье анализируются научные взгляды и подходы к истории первой государственности Хорезма.

Ключевые слова: Историография Хорезмской государственности, классовая теория, военная демократия, «Авеста», теории, изречения, учения.

Kirish. Xorazm vohasida ilk davlatning paydo bo'lishi, voha Ahamoniylar davlati tarkibida va qadimgi Xorazm podshohligining tashkil topishi kabi yo'nalishlarda o'rganilgan. Xorazmda ilk davlatchilik tizimining vujudga kelishi va rivojlanishini muammosi Markaziy Osiyo tarixshunosligida eng bahsli masalalaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki, mintaqaning tarixiy-madaniy viloyatlarida davlatchilik turli davrlarda va turlicha omillar ta'sirida paydo bo'lgan.

Tahlil va natijalar. XX asr 30-yillaridan boshlab, sovet tarixshunosligida davlatning kelib chiqishi to'g'risidagi ko'plab nazariyalardan (15 tasidan) faqat markscha "sinfiy" nazariya va uning doirasida ishlab chiqilgan formatiyali yondashuv qo'llanilgan edi. Ushbu nazariyaning mazmun-mohiyatiga ko'ra, urug'chilik tuzumi yemirilishi bilan bog'liq holda, davlatning paydo bo'lishi jarayonida mulkiy va ijtimoiy tengsizlik, ijtimoiy sinflarning vujudga kelishi va hukmron sinflarning manfaatlarini ximoya qilish zarurati, hukmron (ezuvchilar) va qaram (eziluvchilar) sinflarning o'rtasida kurashning keskinlashishi kabi omillar, tarixda zo'ravonlik, ezuvchi apparat-davlatning kelib chiqishiga sabab bo'lgan [1].

Bu ta'limotda ibtidoiy jamiyatdan davlatchilik tizimiga tadriziy o'tish g'oyasi muhim o'rin olib, sinflarning vujudga kelishi bilan parallel ravishda, hukmron qatlamning manfaatlarini himoyalash maqsadida, maxsus siyosiy uyushmaning tashkil topishi qayd etilgan. Bunday uyushma yangidan tarixiy sahnada paydo bo'lmagan, u qabilaviy boshqaruv tizimining (oliy yo'l boshchi, oqsoqollar kengashi, qabila "xalq" yig'ilishi) an'anaviy organlariga asoslangan. Shu sababli, bundan beri urug' oqsoqollari va qabila yo'l boshchilarining orasida ijtimoiy ko'tarilishga va ijtimoiy mansablarni egallab olishga intilish kuchayib borgan, chunki jamiyatdagi yuqori mavqei shahsiy moddiy farovonlikka ko'maklashib, uning mustahkam ta'miniga aylanib borgan [10].

Shuningdek, urug'chilik tuzumidan davlatchilik tizimiga o'tish bosqichiga tegishli L.Morganning "harbiy demokratiya" haqidagi qarashlari yangi asoslarda rivojlantirilgan. Tarixiy, arxeologik va folklor manbalariga ko'ra, harbiy demokratiya tizimi qadimgi yunon qabilalari, etrusklar, skiflar, sarmatlar, vikinglar va boshqalarga xos bo'lgan [11].

"Xarbiy demokratiya" ibtidoiy jamiyat tarixida ijtimoiy boshqaruv tizimidan harbiy tamoyillarga asoslangan hokimiyat tashkilotiga o'tish bosqichini belgilab beruvchi tushuncha sifatida ishlatiladi. Bu davrda oqsoqollar kengashi va xalq yig'ini o'z ahamiyatini saqlab turgan bo'lsa-da, ammo umumiy yig'ilishdagi urug'-qabilalarning muhim masalalarini yechish jarayonlarida faqat qurollangan jangchilar ishtirok etib oliy hokimiyat harbiy yo'l boshchiga o'tadi [22]. Bunday harbiy uyushma faoliyatida tashqi bosqinlaridan himoyalash va aksincha, qo'shni hududlarga bostirib kirish, mulk, chorva va boshqa boyliklarni qo'lga kiritish, ya'ni talon-taroj va urush muhim vazifaga aylangan.

Harbiy demokratiya tamoyillari dasht chorvadorlar qabilalari jamoalarida ilk sinfiy munosabatlar yuzaga kelish davrida odat bo'lganligi hususida ham fikr yuritilgan [20].

S.P.Tolstov o'zining monografiyasida qadimgi Xorazm tarixining dashtlab yoritilishini, XIX asrning oxirlari – XX asr boshlarida yevropalik sharqshunoslari (Ye.Zaxau, P.Lerx, V.Tomashek, V.Geyger, K.A.Inostransev, A.Xermann) boshlab berganlarini qayd etib, Yevropada nashr etilgan adabiyotlar orasida nemis olimi I.Markvartning ishini alohida tilga oldi [14].

Shu olimning asarida qadimgi Xorazm tarixiga faqat ikki sahifa ajratilib, Axamoniylar sulolasi hukmdorlarning Xorazm vohasini zabt etishi davriga qadar, chegaralari Eron hududigacha cho'zilgan qadimgi Xorazm podshohligi to'g'risida masala ilgari surilgan [14]. S.P.Tolstov bu g'oyaning ayrim bahsli jihatlarini ko'rsatib, shu bilan birga, Axamoniylar davrigacha Markaziy Osiyo hududida mil. avv. I ming yillikning ikkinchi choragida markazi Janubiy Orolbo'yida bo'lgan Xorazm davlati va markazi yuqori Amudaryo havzasida joylashgan Baqtriya davlati shakllangan deb yozgan.

Bu fikr-xulosalarda Xorazmda davlatning shakllanishi "Sharq yo'li" dagi "osiyocha ishlab chiqarish" usuliga, sun'iy sug'orish-irrigatsiya dehqonchiligiga asoslangani, ya'ni "irrigatsiya nazariyasi" yondashuvi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Qadimgi Xorazm tarixini o'rganishda, dashtlab, ilk yozmalar katta ahamiyatga ega bo'lib, ular asosiy manba sifatida qullanilgan. XIX asrning 70-yillaridan boshlab, "Avesto" va qadimgi yunon

tarixchilari asarlarida yoritilgan xabarlar yevropalik sharqshunoslari asarlarida tahlil qilingan [38].

Yozma manbalar asosida yaratilgan ilmiy adabiyotlarda Xorazm davlati tarixi bilan bog'liq quyidagi masalalar ilgari surildi:

“Xorasmiylar” – xorazmliklarning dastlabki yurtining tarixiy geografiyasi;

Qadimgi Xorazm podshohligi yoki “Katta Xorazm” siyosiy birlashuvining muammosi.

Mazkur tadqiqot muallifining ishlarida ushbu nixoyatda muhim muammolarining ayrim jihatlari ko'rib chiqilgan edi. Biroq, ayniqsa, XXI asrning birinchi choragida yuqorida qayd etilgan mavzularga dahldor qarashlarning boyitilishi, tarixshunoslik ma'lumotlarning kengayib borishi, ularni qiyosiy tahlil qilish va bu borada bilimlar dinamikasini ochib berish zaruriyati paydo bo'ldi. Bu, o'z navbatida, yetarli darajada o'rganilmagan holatlarni yangi asoslarda ko'rib chiqish taqozo etadi. Tarixiy rivoyatlar va o'rta asrlar mualliflarning asarlarida (al-Makdisiy, al-Beruniy, Yoqut va boshqalar) qadimiy xorazmliklar Quyi Amudaryo yerlariga janubdan ko'chib kelgan aholi sifatida yoritilgan [1]. Abu Rayhon Beruniy rivoyatlarda xorazmliklar “Xorazmga odamlar joylasha boshlaganida tarix olar edilar” deb, Kaykovusning o'g'li Siyovushning Xorazmga kelishi va uning o'g'li Kayxusrav tomonidan siyovushiyalar sulolasiga asos solinishi va Xorazmda podshohlik qilishi to'g'risida yozadi.

Qadimgi yunon mualliflari Gekatey (mil. avv. VI asr oxirlari – V asr boshlari) va Gerodotning (mil. avv. V asr) asarlarida xorasmiylar va Xorazm haqida ham axborot berilgan. Shu ma'lumotlarni o'rganish natijasida “xorasmiylar” deb atalgan xalqning dastlabki hududiy joylashishi hamda qadimiy Xorazm podshohligining tarixiy geografiyasi va hududiy chegaralari muammosiga oid qarashlar vujudga kelib, mavzu tarixshunosligi shakllana boshlandi.

Gekatey xorasmiylarni parfiylar (parfyanlar) dan sharqdagi pasttekisliklar va tog'larda joylashtiradi hamda shu tog'larda tikanli kinara (namatak), tol va yulg'un kabi “yovvoyi daraxtlar” o'sgan deb yozadi [35]. Gerodotning aytishicha, bir paytlarda xorasmiylar tog'lar bilan o'ralib olgan vodiya yashaganlar, u xorasmiylar, girkanlar, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarning chegaradosh yerlarida joylashgan, tog'lardan esa Akes daryosining irmoqlari boshlangan. Bunga qo'shimcha qilib yunon tarixchisi xorasmiylarga tegishli shunday yozadi: “Qishda xudo ularga, boshqa kishilarga singari, yomg'irlarni tortiq qiladi, yozda esa ular tariq va kunjut ekib suvga muhtoj bo'ladilar” [17].

Ingliz sharqshunosi V. Tarn, Gekateyning xorasmiylarga tegishli xabarlariga, Gerodotning Akes daryosi to'g'risida hikoyasiga va shoh Doroning satrapiyaliklari ro'yhatidagi ma'lumotlarga asoslanib, xorasmiylar dastlab Parfiyadan sharqda, Turkman – Xuroson tog'larining chetida, Parfiya va Baqtriya o'rtasidagi hududlarida hukmron bo'lib yashaganlar, forslar ularning yerlarini zabt etib va xorasmiylar mamlakatining eng yaxshi yerlarini tortib olganlaridan so'ng, xorasmiylar Quyi Amudaryo havzasidagi Xorazm vohasiga ko'chib ketishgan deb yozgan [42]. Shunday qilib, qadimgi xorazmliklar Janubiy Orolbo'yida migratsiya – ko'chib kelish oqibatida paydo bo'lishiga doir g'oya vujudga keldi.

XX asrning 70-yillarida I. V. Pyankov xorasmiylar va “Katta Xorazm” muammosini atroflicha o'rganib, tarixshunoslikda mavzu yuzasidan I. Markvart, A. Xerman, V. Tarn, S. P. Tolstov, M. M. Dyakonov, V. B. Xenning, I. Gershevich va boshqa olimlarning fikr-mulohazalarini tahlil qildi.

Tadqiqotchining xulosalariga ko'ra, axamoniylar davridan avval Xorazm podshohligi Kopetdog'ning shimoliy yon bag'irlari va Kuchan-Mashhad vohasini, Nishopur viloyati va Tajan-Xerirud daryosi vodiysini o'z ichiga olib, g'arbda va sharqda Midiya va Baqtriya davlatlari bilan yondosh bo'lganligi, ehtimoldan holi emas, forslar xorasmiylarni bo'shandirganidan so'ng, ularni dehqonchilik sohasini rivojlantirish maqsadida Quyi Amudaryo yerlariga ko'chirishgan [20].

Qadimgi Xorazm madaniyatini o'rganilishiga katta hissa qo'shgan M. G. Vorobevaning “Katta Xorazm” muammosiga mansub maqolasida, Gekatey faqat O'rta Amudaryodagi Xorazm yerlari to'g'risida geografik ma'lumotlarga ega bo'lgan. Parfiyadan shimoliy-sharqda joylashmagan, Xorasmiylar Quyi Amudaryo hududlariga janubdan ko'chirilmagan va ular Janubiy Orolbo'yida ajdodlari o'tmishdan yashab kelgan tub aholi bo'lib, qadimgi Xorazm davlati aynan shu yerda paydo bo'lgan deb ta'kidlagan [22].

Shu davr tarixiy geografiyasi masalalariga bag'ishlangan ishlarda ham xorasmiylar Tajan – Xerirud yoki Murg'ob daryolarining vohalarida yashaganlar va ularni forslar Quyi Amudaryo

hududlariga ko'chirilganligi holatini o'rganishga ilk yozma manbalar xizmat qilmaydi, degan xulosaga kelingan [5].

L. S. Tolstova Xorazm vohasiga aholisining Badaxshon, Balx va Marvdan, ya'ni Baqtriya va Marg'iyona hududlaridan ko'chib kelishi haqida tarixiy rivoyatlardan ma'lumotlar keltiradi, ammo kelgindi aholisi guruhleri “xorasmiylar” etnonimiga ega bo'lganligini rivoyatlar asosida aniqlash mushkul deydi.

N. A. Egamberdieva XX asrning oxirlariga qadar “Katta Xorazm” muammosiga oid tarixshunoslik ma'lumotlarga asoslanib, uning o'rganilishini uch davrga ajratdi, shuningdek, shu mavzuga dahldor bo'lgan yozma va arxeologik manbalarning ahamiyati, “Katta Xorazm” nazariyasini taraflagan va inkor etgan tadqiqatlar qayd etildi [6]. A. Asqarov va S. Baratovlarning o'zlarining ishlarida xorasmiylar qadimgi fors podshohi Doro I ning og'ir soliq siyosati tufayli janubdagi o'z vatanini tark etib, Quyi Amudaryo hududlariga ko'chishga majbur bo'lganlar deb taxmin qilishadi.

A. S. Sagdullaevning yozishicha, Markaziy Osiyo janubidan qadimiy aholisi – baqtriyaliklar va marg'iyonaliklarning guruhleri, Amudaryo so'l sohili bo'ylab, Xorazm vohasiga kirib kelishi mumkin edi. Ular mahalliy qabilalari bilan qorishib keyinroq shu zaminda vujudga kelgan yangi etnik birlik “xorasmiylar” etnonimiga ega bo'lish, shu sababdan, Axamoniylar istilosidan oldin mintaqaning janubiy viloyatlarida “xorasmiylar” degan qadimgi xalq yashamagan bo'lsa kerak [3].

Shu qatorda, tadqiqotchi Marg'iyonadagi Doro I ga qarshi Frada qo'g'olonining bostirilishidan so'ng mahalliy isyonkorlarning bir qismi forslar tomonidan Xorazmga ko'chirilganligi, extimoldan holi emas deb yozadi. Olim o'z fikrlarini isbotlovchi dalil sifatida, isyon ko'taruvchilarni davlatdagi uzoq yurtlariga ko'chirish fors podshohlari siyosatiga xos bo'lganligini hisobga olib, mil. avv. V asrda Shimoliy Afrikadan Barka qal'asida yashagan aholisi Baqtriyaga badarg'a qilinganligi va Kichik Osiyodagi Milet shahridan yunonlar ham shu yerga ko'chirilganligini qayd etdi [19].

Bizningcha, mil. avv. 522 yilda Parfiya va Marg'iyonada avj olgan qo'zg'olonlar Doro I tomonidan bostirilganidan so'ng, isyonchilarni jazolash maqsadida, ularni davlatning chekka o'lkalariga ko'chirilishini faraz qilish mumkin. Umuman olganda, iqtisodiy va harbiy – siyosiy sabablarga ko'ra, Axamoniylar podshohligi hududlarida turli xalqlarning aralashib yashaganligi kuzatiladi. Baqtriyaliklar, sug'diylar, xorazmliklar va saklarning Misr, Old Osiyo va Bobilda istiqomat qilganlari to'g'risida ma'lumotlar yozma manbalarda mavjud [19].

Biroz keyinroq nashr etilgan S. P. Tolstovning yangi asarida, Xorazm vohasida ilk davlat vujudga kelishiga oid yondashuvi o'zgaragan holda quyidagi qarashlar o'z ifodasini topdi:

mil. avv. VII-VI asrlarda Xorazmning xo'jalik, ijtimoiy va madaniy soxalarida tub o'zgarishlar yuzaga kelgan;

irrigatsiya dehqonchiligi xo'jaligi sohasining tez suratdagi progressiv rivojlanishi va temirdan ishlangan yangi mehnat qurollarining paydo bo'lishi tufayli, quldorchilik ishlab chiqarish usuliga o'tish uchun shart-sharoitlar yaratildi;

urug'doshlik tuzumi davrida jamoalarining jamoalarida ulkan sun'iy sug'orish tizimini yaratish imkoni bo'lmagan, chunki bunday ishlarni amalga oshirish jarayoni davlatning keng miqyosda markazlashishi va ommaviy ravishda ishchilar kuchini jalb etish zarurati bilan boshliq bo'lgan;

o'sha davr tarixiy sharoitida bunday kuchni faqat qullar tashkil etishi mumkin edi, ularning soni avval qabilalar orasida va keyin davlatlar o'rtasidagi o'zaro urushlar hisobidan ko'payib borgan.

S.P. Tolstovning monografiyasida, “asir qilib olingan qullar ulkan ommasi”, va “ko'p mingli nomsiz qullar” mehnati bilan Xorazm vohasida yaratilgan katta sun'iy sug'orish tarmoqlari xususida so'z yuritildi. Umumiy qilib aytganda, bu joyda qadimgi Xorazm davlatining kelib chiqish jarayonini asoslab berishda irrigatsiya dehqonchiligi va “osiyocha ishlab chiqarish” usuliga asoslangan “Sharq yo'li” g'oyasi an'anaviy katta ahamiyat kasb etgan.

Ko'p yillar davomida Xorazmning sun'iy sug'orish tarixini o'rgangan B.V. Andrianov [2] bu g'oyani quvvatlagan hamda vohada keng tarmoqli sun'iy sug'orish tizimini bunyod etilishining davlatchilik paydo bo'lishi bilan bir vaqtga to'g'ri kelganligi va kanallar tarmoqlarini qazish ishlarida ko'plab qullar mehnatidan foydalanganligi xaqida yozgan.

S. P. Tolstovning ilgari surgan “irrigatsiya nazariyasi” va “irrigatsiya – davlat” g'oyasi nafaqat Xorazmda, balki Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida davlatning tashkil topishi mavzuini

kelib chiqishi masalasini izohlashga ta'sir qilgan. Bu holat o'tgan asrning 50 - yillaridan boshlab mintaqa tarixshunosligida yaqqol namoyon bo'ldi.

A. S. Sagdullaev Xorazm vohasida ilk qal'a – Ko'zaliqir mudofaa tizimining mil. avv. VII-VI asrlar chegarasida vujudga kelishi xronologiyasini hisobga olib, ahamoniylar shohi Kir II tomonidan Xorazmning zabt etilishi yilgacha (taxminan mil. avv.530 yil) vohada davlat 70 yildan ko'proq rivojlanmagan deb yozgan [19].

M. M. Mambetullaev avval Xorazmda davlat mil. avv VI asrning birinchi choragida paydo bo'ladi degan, ammo biroq keyin mazkur sana tadqiqotchining ishida mil. avv VII asr oxirlari – VI asr o'rtalarigacha o'zgartirilgan [12]. O. A. Vishnevskaya va Yu. A. Rapoportlar ushbu jarayonning boshlanishini mil. avv. VII - VI asrlar chegarasi bilan belgilashganlar [17].

Shuningdek, Yu. A. Rapoport qadimgi Xorazm tarixiga oid bag'ishlangan o'zining maqolasida, xorasmiylar va "Katta Xorazm" muammosiga tanqidiy yondashgan. Tadqiqotchi Sariqamishbo'yi Amudaryoning qadimiy Davdon o'zani sohilida joylashgan mil. avv. VII-VI asrlarga mansub chorvadorlarning Quyisoy 2 manzilgohi va Sakarchaga qirlaridagi ilk saklar mozor qo'rg'onlaridan topilgan arxeologiya materiallariga o'z diqqatini jalb etib, "saklar-xorazmliklar"

qabilalarining madaniyati haqida so'z yuritdi [17, s. 28-29]. Bunda adabiyotlar "saklar-xorazmliklar" kabi tushuncha fanda ilk bor qo'llanilganligi e'tiborga molik. Bunday yondashuvga, yunon geografi Strabonning qadimgi xorazmliklarni ko'chmanchi chorvadorlar sifatida sak-massagetlar qabilalari bilan bog'lab talqin qilish odati ma'lum darajada ta'sir qilgan [18].

Xulosa. Xorazm ilk davlatchiligi tarixiga oid ilmiy qarashlar va yondashuvlarning tahlili shundan darak beradiki, bu muammoni hal qilishda, avval yozma manbalar asosida yoritilgan sharqshunoslarning asarlaridagi holatlar va keyinroq, sun'iy sug'orish va dexqonchilik madaniyatiga tegishli arxeologik materiallar talqinida vujudga kelgan qarashlar yetakchi o'rin egalladi.

Shuni aytib o'tish joizki, Xorazm ekspeditsiyasi tadqiqotchilari, garchi ilmiy asoslar yetarlicha bo'lmasa-da, Quyi Amudaryoning Janubiy Orolbo'yi yerlarida bronza davridan mahalliy qabilalarning xo'jalik hayotida, chorvachilikka nisbatan ziroatkorlikning ahamiyatini bir muncha oshirishga harakat qilishgan. Bunda Xorazm vohasi geografik va tabiiy-iqlim sharoitining xususiyatlariga hamda shu qabilalarning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi darajasiga yetarlicha e'tibor berilmagan.

ADABIYOTLAR

1. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. Т. I. – Тошкент: “Фан”, 1968. – В.71.
2. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приарала. – М: “Наука”, 1969. – 254 с.
3. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: “Университет”, 2007. – Б.113.;
4. Баратов С. Некоторые проблемы археологических исследований древних культур Хорезма // Ўзбекистон тарихи. 2007. 4-сон. – Б. 30-33.
5. Дяконов М. М. Сложение классового общества в Северной Бактрии // СА. – М., 1954. Т.ХІХ. – С. 121-140.
6. Эгамбердиева Н.А. “Катта Хоразм” муаммосини ўрганиш тарихидан // Хива – жаҳон маданияти дурдонаси. – Урганч: УрДУ, 1997. – Б. 73-77.
7. Geiger W. Ostiranische Kultur in Altertum. – Yerlangen, 1882. – P. 29-30.;
8. Tomashek W. Chorasmia // Pauly's Real Yencyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft. – Stuttgart, 1884. Bd.3. – P. 2407.;
9. Gershevitch I. The Avestan hymn to Mithra. – Cambridje, 1959. – Pp. 14-16.
10. Геродот. История. В девяти книгах // Перевод и примечания Г.А. Стратановского. – Л.: “Наука”, 1972. – Кн. III. – 117 с.
11. Henning W.B. Zoroaster: Politician or Witch-Doktor. – Oxford, 1951. – Pp.40-42.
12. Мамбетуллаев М. История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения в IV в. до н.э. – IV в. н.э.): Автореф дисс...доктор.ист.наук. – Ташкент: Институт истории АН РУз,1994. – С.28.
13. Массон В. М. Древнеземледельческая культура. Маргианы // МИА. – М. – Л., 1959. № 73. – С.126.
14. Матякубов Х. Х. Қадимги Хоразм тарихининг айрим муаммолари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2013, Махсус сон. – Б.45-50.
15. Пянков И. В. Древнейшие государственные образования // История таджикского народа. Древнейшая и древняя история. Т.И. – Душанбе, 1998. – С. 240-241.
16. Пянков И. В. Хорасмий Гекатей Милетского // ВДИ. – М., 1972. № 2. – С. 3-4.
17. Рапопорт Ю. А. Краткий очерк истории Хорезма в древности // Приарале в древности и средневековье. – М.: ИВЛ,1998. – С. 28-29.
18. Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: “Адолат”, 2001. – Б. 15, 41-42.
19. Сагдуллаев А. С. Становление раннебактрийской и раннесогдийской государственности // История государственности Узбекистана. – Ташкент: “Узбекистан”, 2009.Т.І. – С. 73.
20. Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приарала. – М.: “Наука”, 1984. – С. 46-57.
21. Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзели-Гыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма // ВДИ. – М.,1997. № 2. – С.150.
22. Воробёва М.Г. Проблема “Большого Хорезма” и археология // Этнография и археология Средний Азии. – М.: “Наука”, 1979. – С. 38-42.
23. Хазанов А.М. Разложение первобытнообщинного строя... С. 111,125-126.
24. Хлопин И. Н. Историческая география южных областей Средней Азии. – Ашхабод, 1983. – С. 32-44.

Озодбек РАДЖАБОВ,

PhD по исторический наук, доцент Национального университета Узбекистана

По отзыву С. Шадмановой, профессор ТГУВ, доктора исторических наук

REGIONAL COOPERATION AND ITS RESULTS ON RAILROADS OF CENTRAL ASIA: HISTORICAL ANALYSIS

Annotation

The economies of developed countries depend on the state of all types of thriving transport infrastructure, especially on the accessibility, reliability and safety of railway networks. The railway networks, part of the Central Asian Railway Authority during the Soviet Union, connect the Republics of Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan with the Republics of Kyrgyzstan and Tajikistan. The railway infrastructure in the region also connects the fraternal republics of Central Asia with the Mediterranean and Black Seas, and seaports in the Persian Gulf. Rail corridors developed and developed under the auspices of developed countries and international donor organizations will provide potential transit opportunities from countries in the region to East and South Asia and Central Europe. This is exactly what will be discussed in the article.

Key words: Central Asia, transport infrastructure, railways, Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Program, Europe-East Asia - 101 and 103 minor roads, International Transport Forum (ITF), Kashgar-Torugart-Sawai railway station.

РЕГИОНАЛЬНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И ЕГО РЕЗУЛЬТАТЫ НА ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Экономика развитых стран зависит от состояния всех видов процветающей транспортной инфраструктуры, особенно от доступности, надежности и безопасности железнодорожных сетей. Сети железных дорог, входившие в состав Среднеазиатского железнодорожного управления во времена Советского Союза, соединяют Республики Казахстан, Узбекистан и Туркменистан с Республиками Кыргызстан и Таджикистан. Железнодорожная инфраструктура в регионе также связывает братские республики Средней Азии со Средиземным и Черным морями, морскими портами в Персидском заливе. Железнодорожные коридоры, построенные и построенные под эгидой развитых стран и международных донорских организаций, обеспечат потенциальные транзитные возможности для транзита из стран региона в Восточную и Южную Азию и Центральную Европу. Именно об этом и пойдет речь в статье.

Ключевые слова: Центральная Азия, транспортная инфраструктура, железные дороги, Программа Центрально-Азиатского регионального экономического сотрудничества (ЦАРЭС), Европа-Восточная Азия - 101 и 103 второстепенные дороги, Международный транспортный форум (МФТ), железнодорожная станция Кашгар-Торугарт-Савай.

MARKAZIY OSIYO TEMIR YO'LLARI BO'YICHA MINTAQAVIY HAMKORLIK VA UNING NATIJALARI: TARIXIY TAHLIL

Annotatsiya

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti barcha turdagi rivojlanayotgan transport infratuzilmasi holatiga, ayniqsa, temir yo'l tarmoqlarining qulayligi, ishonchligi va xavfsizligiga bog'liq. Sovet Ittifoqi davrida O'rta Osiyo temir yo'l boshqarmasi tarkibiga kirgan temir yo'l tarmoqlari Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmaniston respublikalarini Qirg'iziston va Tojikiston respublikalari bilan bog'laydi. Mintaqada temir yo'l infratuzilmasi ham Markaziy Osiyoning qardosh respublikalarini O'rta va Qora dengizlar, Fors ko'rfazidagi dengiz portlari bilan bog'laydi. Rivojlangan davlatlar va xalqaro donor tashkilotlar homiylikida ishlab chiqilgan va ishlab chiqilayotgan temir yo'l koridorlari mintaqa davlatlaridan Sharqiy va Janubiy Osiyo hamda Markaziy Yevropaga potentsial tranzit imkoniyatlarini taqdim etadi. Aynan shu narsa maqolada muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, transport infratuzilmasi, temir yo'llar, Markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik (CAREC) dasturi, Yevropa-Sharqiy Osiyo - 101 va 103 kichik yo'llar, Xalqaro transport forumi (ITF), Qashqar-Torugart-Svay temir yo'l stansiyasi.

Введение. Известно, что развитие любого государства или региона – это процесс, связанный с тем, насколько процветает ландшафтная инфраструктура. С этой точки зрения в 1997 году с помощью и усилиями Азиатского банка развития была разработана Программа Центрально-Азиатского регионального экономического сотрудничества (ЦАРЭС). Целью программы являлось повышение показателей финансового развития из года в год за счет всестороннего экономического сотрудничества, надежной, улучшенной торговой интеграции в странах региона. Помимо республик Центральной Азии, к Программе Центральноазиатского регионального экономического сотрудничества (ЦАРЭС) присоединились такие страны, как Афганистан, Азербайджан, Китайская Народная Республика, Грузия, Монголия и Пакистан. Азиатский банк развития, считающийся непосредственным координатором проекта, разработал проект создания шести региональных транспортных коридоров для развития торговых отношений между этими странами. Планируемые транспортные коридоры обеспечат благоприятные условия и возможности для экспорта своей продукции в развитые торговые порты по всему миру, соединяющие страны региона железнодорожными и автомобильными дорогами.

С географической точки зрения тот факт, что Центральная Азия находится далеко от мировых точек торговли, является

одним из основных факторов сохранения высокого уровня сохранения торгово-ориентированных транспортных издержек стран региона. Высокий индекс транспортных расходов создает негативный показатель в международных торговых отношениях. Согласно результатам экономического анализа, эта ситуация особенно очевидна по сравнению с наземными перевозками, в том числе железнодорожными, морскими путями. В таких условиях существенное влияние на поток межрегиональной торговли оказывает развитие развитых инфраструктурно-транспортных сетей, особенно железных дорог, между странами региона Центральной Азии.

В 1997 году были начаты предварительные работы по проекту, предусматривающие первоначальные региональные пакеты технической помощи для развития межтерриториальной торговли в Синдзюку-Уйгурском регионе Китайской Народной Республики, Казахстана, Кыргызстана и Республики Узбекистан. В 2000 году при Азиатском банке развития был создан Секретариат ЦАРЭС. В 2002 году в Маниле была проведена первая конференция с участием министров стран МОМН. На этой конференции были усовершенствованы институциональные структуры организации, созданы координационные комитеты [2]. Комитет по поддержке отрасли железнодорожного транспорта в рамках организации был образован в 2004 году. Помимо Азиатского банка развития, донорскими организациями,

финансирующими программу ЦАРЭС, являются Европейский банк реконструкции и развития, Международный валютный фонд, Исламский банк развития, Программа развития ООН и Всемирный банк.

По официальным данным основателей проекта, с 2001 года в улучшение региональной транспортной, торговой и энергетической инфраструктуры в республиках Центральной Азии было инвестировано более 21 миллиарда долларов [4].

Основной транспортной инициативой программы ЦАРЭС является строительство шести транспортных коридоров, призванных соединить страны Центральной Азии с Европой, КНР и Восточной Азией. К ним относятся: Маршрут ЦАРЭС-1 призван соединить развитые страны Европы с Китайской Народной Республикой и через нее – с Восточной Азией. В официальных документах организации Европа-Восточная Азия называется коридор 101 и 103. Нынешний маршрут начинается на границе между Российской Федерацией и проходит через Северный Казахстан в Республику Кыргызстан и входит в КНР по этой сети. Дорога состоит из 13 600 км автомобилей и 12 000 км железных дорог, 1 логистического центра и 3 аэропортов [5].

Следует отметить, что этот северный коридор удобен для движения маршрутных поездов во времена Советского Союза, поэтому не теряет своего значения даже после распада Союза. Согласно результатам исследования, проведенного Международным транспортным форумом (МФТ), престижной организацией в области транспорта и коммуникаций, в этом северном коридоре зафиксированы самые высокие показатели в Центральной Америке по объемам грузоперевозок на железнодорожных сетях [6].

Коридор ЦАРЭС-2 называется Средиземноморье-Восточная Азия, который в своем составе соединяет малые коридоры 202–203. Коридор начинается на Кавказском Азербайджане и пересекает территории Казахстана, Туркменистана, Узбекистана, Таджикистана, Кыргызстана и Китая. Действующая сеть включает в себя 9900 км вагонов и 9700 км железной дороги. И 202-я Малая дорога, и 203-й Малый коридоры, считающиеся центральной сетью дороги, пройдут по территории Республики Узбекистан. Оба небольших коридора важны для перевозок в центральную и южную части Центральной Азии, а именно в Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и северный Афганистан. В Центральной Азии, которая лежит вокруг Каспийского моря, ситуация иная. Имеющиеся у них транспортные средства должны останавливаться в нескольких пунктах пересечения границы и оформлять документы во время пересечения. Это требование распространяется и на КНР, расположенный в самой отдаленной точке дороги. На дальнемагистральных маршрутах транспортные средства КНР должны проезжать по территории нескольких стран по сети. Это, в свою очередь, увеличивает сумму расходов, понесенных при пересечении границы, и время, затраченное на поездку. Еще одной проблемой с движением КНР является строительство железнодорожного сообщения в Кашгарском районе Китая и в Таджикистане [8].

Из Центральной Азии Республика Узбекистан считается самой простейшей страной в коридоре No2. Движение по Коридору 2 в коммерческие пункты назначения в Восточной Азии, Средиземноморье и Южной Европе является кратчайшим ресурсосберегающим маршрутом для железных дорог США. Маршрут является мультимодальным и состоит из четырех основных частей:

1) сухопутные перевозки между Восточной Азией и Каспийским морем;

2) водный путь по Каспийскому морю;
3) наземный транспорт по всей территории СТК (Азербайджан и Грузия);

4) Состоит из грузовых маршрутов по Черному морю [9].
В настоящее время возникнет необходимость перегружать перевозимую продукцию на паромы или контейнеровозы, движущиеся по железной дороге для пересечения Черного моря. 202-й малый коридор использует железнодорожные станции из Актау Республики Казахстан для транзита в Каспийском море, а 203-й субподрядчик от туркменского лидера Республики Туркменистан. Основные маршруты в Черном море проходят между грузинскими портами Поти или Батуми и портами Одессы (Украина), Констанцы (Румыния), Варны (Болгария) и Стамбула (Турция)[10].

Субкоридор 202 также имеет маршрут восток-запад, и по этой небольшой дороге для содержания движения Узбекистан предлагает южный маршрут через Республику Кыргызстан из Кашгара, Китайская Народная Республика. Примечательно, что восточные калибры этого маршрута были направлены в КНР, западные крылья – в Каспийское море, на Кавказ, в Турцию. Частичное нарушение работы железнодорожных сетей связано с участком Кашгар – Торугарт – Савай, который проходит из ХХР в Узбекистан через Кыргызскую Республику [12].

Вопрос строительства вышеупомянутого участка Кашгар-Торугарт-Савай 202-го Малого коридора был встречен с большим энтузиазмом Республиками Узбекистан и Кыргызстан. Несмотря на то, что первоначальные поисково-вычислительные усилия проекта подошли к концу, правительства не проявили твердой воли продолжать работу. В итоге проект так и остался в виде чертежа на бумаге. Проект, связанный со строительством участка в Кыргызской Республике, получил название «Железная дорога Восток-Запад» или «КНР-Кыргызстан-Узбекистан». Целью проекта КНР является создание нового маршрута для перевозок между Ближним Востоком и Южной Европой, сокращение расстояния в пассажирских перевозках и сокращение сроков доставки грузов. Не исключено, что такие показатели, как способность официального Пекина привлекать большие объемы транзитных перевозок, его финансовая эффективность, вызвали огромный интерес. Следует также отметить, что прямые поставки китайских товаров осуществляются в Ферганскую долину Республики Узбекистан и Зольный район Кыргызской Республики [13].

Заключение. Несмотря на то, что железные дороги в регионе ЦАРЭС являются ресурсосберегающей сетью, они борются с другими транспортными средствами за сохранение своей конкурентоспособности. В связи с возможностью длительного использования железнодорожных сетей, адаптация конфигураций сети к новым формам действия усложняется, разработан план последовательных мероприятий для действующих национальных железнодорожных организаций региона по ведению режима действий в соответствии с этими изменяющимися условиями. Помимо выигрышей, достаточно и недостатков. Например, перебои в работе железнодорожной инфраструктуры, слабые торговые отношения, осуществляемые через железнодорожные сети, и неполная нормативно-правовая база в этой области. В сезон, когда увеличивается объем грузов для путешествий, количество этих грузов увеличивается не на сетях железных дорог, а на автомобилях. Это, в свою очередь, имеет негативные последствия в странах ЦАРЭС, такие как пробки на дорогах, дорожно-транспортные происшествия и износ дорожных активов. Совершенствование железнодорожных сетей требует привлечения новых инвестиций в отрасль.

ЛИТЕРАТУРА

1. Shepherd, B., and Wilson, J. S. Road infrastructure in Europe and Central Asia: Does network quality affect trade? The World Bank. 2007.- P.147.
2. Официальный сайт транспортного сегмента проекта: <http://www.carecprogram.org/index.php?page=transport>.
3. <http://www.carecprogram.org/ru/index.php?page=carec-program>
4. <http://www.carecprogram.org/ru/index.php?page=carec-program>.
5. Asian Development Bank (ADB). CAREC Corridor Performance Measurement and Monitoring: Annual Report 2019. –P.98.
6. Ghulam Samad and Qaisar Abbas. Infrastructure in Central Asia and Caucasus. Asian Development Bank Institute. No. 1202. December 2020. –P.6.
7. <https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/06europe-asiaru.pdf>.
8. Исследование по сбору информации о развитии инфраструктуры в Центральной Азии и на Кавказе. Республика Узбекистан. Итоговый отчет. Japan International Cooperation Agency(JICA). Исследовательский Институт Номура. 2019.3R.JR.19-009.-С.57.

9. Naoyuki Yoshino, Bihong Huang, Dina Azhgaliyeva, Qaisar Abbas. Developing infrastructure in Central Asia. Impacts and Financing Mechanisms. Asian Development Bank Institute. 2021.-P.14.
10. Feedback to the ADB Consultants' Report under Technical Assistance Project No. 52137 February 2020. Development of Rail Networks in CAREC Countries Railway Sector Assessment: Uzbekistan. Letter to ADB, December. Ministry of Transport. 2020.-P. 102.
11. Business Plan: Uzbekistan Temir Yullari Joint Stock Company. UTY: Tashkent.2018.-P.76.
12. Alimov A, Kurbanova M. Mamlakatlarning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining innovatsion jihatlari. –T.: "Extremum-press". 2016.-B.113.
13. Naoyuki Yoshino, Bihong Huang, Dina Azhgaliyeva, Qaisar Abbas. Developing infrastructure in Central Asia. Impacts and Financing Mechanisms. Asian Development Bank Institute. 2021.-P.23.

UDK: 39(=161.1)(575.146-25)“18-19”

Erkinoy SAPARBAYEVA,
Navoiy davlat konchilik va texnologiya universiteti assistenti
E-mail: erkinoyasparboeva03@gmail.com

Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD A.Yo'ldoshev taqrizi ostida

HISTORICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF THE RUSSIAN DIASPORA IN BUKHARA. (FROM THE 80S OF THE 19TH CENTURY TO THE 40S OF THE 20TH CENTURY)

Annotation

The article analyzes the data related to the penetration and spread of Russians in the territories of the Bukhara Emirate in a historical context. At later stages of history, the spread of Russians in the city of Bukhara and adjacent areas, occupations, daily life and geography of spread are discussed in detail. Conclusions are made regarding the resettlement policy of Tsarist Russia and the impact of the establishment of Soviet power in Bukhara on the increase in the number of Russians.

Key words: Bukhara Emirate, Czarist Russia, agency, contract, East Bukhara, New Bukhara, census, resettlement, settlement, nation, social composition, demography, migration, social relations, cultural relations.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ РУССКОЙ ДИАСПОРЫ В БУХАРЕ. (С 80-Х ГОДОВ 19 ВЕКА ПО 40-Е ГОДЫ 20 ВЕКА)

Аннотация

В статье в историческом контексте анализируются данные, связанные с проникновением и распространением русских на территориях Бухарского эмирата. На более поздних этапах истории подробно обсуждаются распространение русских в городе Бухаре и прилегающих районах, занятия, повседневный образ жизни и география распространения. Сделаны выводы относительно переселенческой политики царской России и влияния установления Советской власти в Бухаре на увеличение численности русских.

Ключевые слова: Бухарский эмират, царская Россия, ведомство, договор, Восточная Бухара, Новая Бухара, перепись, расселение, расселение, нация, социальный состав, демография, миграция, общественные отношения, культурные связи.

BUXORODA RUS DIASPORASI SHAKLLANISHINING TARIXIY ILDIZLARI. (XIX ASRNING 80-YILLARIDAN VA XX ASRNING 40-YILLARIGACHA)

Annotatsiya

Maqolada ruslarning Buxoro amirligi hududlariga kirib kelishi va tarqalishi bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar tarixiy izchilikda tahlilga tortiladi. Ruslarni tarixning keyingi bosqichlarida Buxoro shahri va unga tutashgan hududlar bo'ylab tarqalishi, kasb-kori, kundalik turmush tarzi va tarqalish geografiyasi yuzasidan atroflicha mulohaza yuritiladi. Chor Rossiyasining ko'chirish siyosati va Buxoroda sovet hokimiyatining o'rnatilishining ruslar sonining ortishiga ko'rsatgan ta'siri yuzasidan xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Chor Rossiyasi, agentlik, shartnoma, Sharqiy Buxoro, Yangi Buxoro, aholini ro'yxatga olish, ko'chirish, posyolka, millat, ijtimoiy tarkib, demografiya, migratsiya, ijtimoiy munosabatlar, madaniy aloqalar.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmida sodir bo'lgan tarixiy voqealar O'rta Osiyo hududida ruslarning kirib kelishi va tarqalishiga zamin yaratdi. Chor Rossiyasining Turkiston general gubernatorligi, Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'zining ta'sir doirasida ushlab turish, mustamlakachilik siyosatini mustahkamlash doirasida amalga oshirgan ko'chirish siyosati, temir yo'llarning qurilishi va harbiy qismlarning hududlar bo'ylab jo'ylashtirilishi natijasida mintaqa bo'ylab rus millati vakillarining keng yoyilishiga asos bo'lib xizmat qildi. Jumladan, yarim protektoratga aylangan Buxoro amirligi hududlari ham yuqorida sanab o'tilgan sabab va omillar tufayli rus millati vakillarini o'z hududlariga joylashtirishga majbur bo'ldi. Ruslarning hozirgi Buxoro viloyati hududlari bo'ylab tarqalishi o'ziga xos sabab va omillar tufayli amalga oshirildiki, ushbu masalaning tub mohiyatini anglash tarixiy tahlilga muhtojdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuni tadqiq qilishda O'zbekiston Milliy Arxivi fondalarida saqlanayotgan yig'ma jildlar hamda bir guruh olimlar tomonidan e'lon qilingan maqolalardan keng foydalanildi. Arxivning 1867-1917-yillar davriga aloqador I-3-fondi I-ro'yxat 88-yigma jildi "Yangi Buxoro (Kogon)da sanoat korxonalari va temir yo'l tashkilotlarining 1894-1895-yilgi faoliyati to'g'risidagi hujjatlar" deb nomlanib, ushbu yig'ma jildida rus va rusizabon millatlar soni, ijtimoiy tarkibi va kasb-kori haqidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin. Bundan tashqari, R-1619-fondi 5-ro'yxat, 69-yig'ma jildi "Aholining millati va ona tili bo'yicha taqsimlanishi (Buxoro viloyati)" deb nomlanib, ushbu hujjatda viloyat aholisining etnik va ijtimoiy tarkibi, tuman va shaharlar bo'ylab taqsimlanishi, so'zlashuv tili va ona tili bo'yicha taqsimoti keltirib o'tilgan.

Bundan tashqari Rus tarixchisi R.Y. Pochekeyev o'zining rus-kazak bo'linmalarining tarixini o'rganishga bag'ishlangan maqolasida Buxoro amirligidagi harbiy xizmatni o'tayotgan ruslarga (rus-kazaklari)

oid qiziqarli va asoslangan ma'lumotlarni keltirib o'tadi. Uning fikricha ruslarning amirlik hududiga kirib kelishi bevosita harbiy tartibotlar bilan bog'liqligini va rus-kazak bo'linmalarining ushbu hududlarda harakatlanishi bevosita amirlikning taklifi bilan amalga oshyotganligini alohida ta'kidlab o'tadi. Tarixchi olim A. G'ofurov esa o'zining tadqiqotlarida Buxoro xalqlarining milliy bag'rikengligi to'g'risida mulohaza yuritish barobarida ruslarning amirlik yerlariga kirib kelishi bilan bog'liq aniq dalillar keltirib o'tadi.

Buxoro ruslarining sonini aniqlash, ularning ijtimoiy tarkibi bilan bog'liq ma'lumotlar va demografik o'zgarishlarini aniqlash maqsadida biz O'zbekiston milliy arxivi kutubxonasi fondlarida saqlanayotgan qator hujjatlarning nusxalariga murojaat qildik. Jumladan, 1896-yilda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish ishlarining natijalari elon qilingan va 1905-yilda N.A. Troynidskiy muharrirligi ostida chop etilgan hisobot jumallaridan hamda 1926-yilda o'tkazilgan Aholini ro'yxatga olish hisobotlaridan keng foydalandik. Ushbu hujjatlarda ruslar va rusizabon xalqlarning soni, ijtimoiy tarkibi, yashah hududlari, korxonalari, daromadlari va oilaviy ahvollariga oid raqamlarni o'rganib, qiyosiy jihatdan tahlilga tortdik. Xullas, ushbu mavzuni tadqiq qilish doirasida tarixiy tahlil qilish va to'g'ri xulosa chiqarishga imkon beradigan hamda mavzu mohiyatini anglashga xizmat qiladigan zarur ishlarni o'rganishga muvaffaq bo'ldik.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlash jarayonida tadqiqot olib borishning tarixiy manba va dalillarga tayanilganlik, hodisalarning izchillik va obyektivlik asosida yoritish, jarayonlarning o'zaro aloqadorligini qiyosiy tahlil qilish, tarixiy-xronologik bayon, analiz va sintez kabi metodlardan foydalanildi.

Masalan, Maqola mazmunini boyitishga xizmat qilgan jadvallar bir davrga xos ber nechta manbalarni qiyosiy jihatdan tahlil qilish, aniq dalil va raqamlardan foydalanish asosida ishlab chiqildi va

imkon qadar rusizabon millatlarning Buxoro viloyatiga aloqador qismini aniqlashga qaratildi.

Tahlil va natijalar. Buxoro amirligi ko'p millatli davlat bo'lib, tarixning hamma bosqichida ushbu mamlakatda turli millat vakillarini uchratish imkoni mavjud bo'lgan. Buxoro amirligi hududlarida o'zbeklardan tashqari yigirmadan ortiq millat va elatlar birgalikda yashab kelishganligi hmanbalarda qayd etilgan. Bu mamlakatlarda aholini etnik jihatdan ajratishdan ko'ra qabilaviy va diniy mansubligiga ko'ra ajratish muhimroq sanalgan. Buxoro amirligi hududlarida aholini ro'yxatga olish ishlari tarixning biror bosqichida amalga oshirilmagan. Ammo bu mamlakatda aholining soni bilan bog'liq tartibotlar mavjud bo'lmagan degani emas. Aholining soni, tarkibi va boshqa hisobotlar ma'muriy bo'linmalar tomonidan yuritilgan, ammo ularni umulashtirish, statistik jihatdan tahlil qilish tajribasi shakllanmagan. Soliq organlarida asosan xo'jaliklar soni to'g'risida, ularga tegishli mulklar va to'lagan soliqlari to'g'risida ayrim ma'lumotlar uchraydi. Xullas bizning davlatchilik tajribamizda aholini milliy va etnik jihatdan guruhlariga ajratish yuzasidan hisobotlar tayyorlanmagan. Aholining etnik va milliy xususiyatlariga ko'ra statistik hisobotlarini yuritish 1923-1924-yillarga kelib amalga oshirila boshlandi.

1888 yil 18-23-iyunda bo'lib o'tgan muzokaralarda Buxoro amiri Abdulahadxon bilan rus diplomati N.V. Charikov Buxoro shahridan 20 chaqirim uzoqlikdagi janubiy hududda rus shaharchasi qurilishi haqidagi protokol imzolandi. Natijada qisqa vaqt ichida hozirgi Kogon shahri o'rnida milliy tarkibi asosan yevropa xalqlaridan iborat bo'lgan Yangi Buxoro shahri barpo etildi. Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, Yangi Buxorodagi ruslarning soni 1892 yilda 990 kishini tashkil etgan. Sanoat korxonalar va temir yo'l tarmoqlarini qurilishi va kengayishi evaziga ko'chib keluvchilarning soni ortib borib, shahar aholisining milliy tarkibida o'zgarishlar kuzatilib va mihojirlarning ko'payishi kuzatilgan.

1893-yilda Rossiya chop etilgan "Niva" jurnalida Yangi Buxorodagi yevropalik aholining milliy tarkibi xususida qiziqarli ma'lumot berilgan. Unga ko'ra, shahar aholisining milliy tarqibi xilma-xil bo'lib, shaharning 2500 nafarlik aholisidan 345 nafari ruslar, 50 nafari polyaklar, 30 nafari nemislar, 10 nafari yunonlar, 40 nafari gruzlar va osetinlar, 155 nafari armanlar, 15 nafari tatar va boshqirdlar, 345 nafari yahudiylar tashkil etgan. Aholining ijtimoiy tarkibida erkaklar 1939 nafar bilan yetakchilik qilgan va ularning aksariyati muddatli harbiy xizmatchilar bo'lishgan. Manbada shaharda ayollar soni 284 nafami, bolalar esa 277 nafar ekanligi qayd etib o'tilgan. Ammo bizning fikrimizcha ushbu ma'lumotlarda ruslarning soni muammoli tarzda ko'rsatilgan. Chunki 1892 yilda 990 nafarni tashkil etgan ruslar soni bir yilda 660 nafarga qisqarishi ko'chirish siyosati davom etayotgan va yangi shahar qurilayotgan vaziyatga mos kelmaydi. Xuddi shu davrda ruslarning soni ming kishidan ortiqni tashkil etgan.

1895 yilga kelganda Yangi Buxoroda yashovchi temir yo'l xodimlaridan tashqari 1500 nafar yevropalik aholi yashaganligi manbalarda qayd etilgan. Ular asosan Yangi Buxoroda faoliyat yuritayotgan sanoat korxonalari, temir yo'l stansiyalari, pochta idoralari, banklar, turli kompaniyaning agentliklari va harbiy qismlarda mansabdor lavozimlarda, ish yurituvchi, kotib, muhandis va ishchi-xizmatchi sifatida faoliyat yuritganlar.

XX asrning boshlariga kelganda amirlikdagi harbiy xizmatchilarning umumiy soni 8000 kishiga yetadi va ularning aksariyati rus-kazak bo'linmalaridan iborat edi. 1917-yilga kelib Yangi Buxorodagi ruslarning soni demografik o'sish va ko'chib kelishlar evaziga 12 ming nafarga yetgan. Qolaversa, Buxoro amirligining boshqa hududlarida ham Yevropa millati vakillarini tarqalishi kuchayib borgan. Masalan, Qashqadaryo, Surxandaryo, Tojikistonning Saroyqamar, Qoratog', Ko'lob va unga tutashgan hududlarda ruslarning soni 50 mingdan oshiqroq bo'lgan.

Buxoro aholisining milliy va etnik tarkibi to'g'risidagi aniq ma'lumotlarga 1926 yilda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish ishlari orqali ega bo'ldik. Hisobotlarga ko'ra biz tadqiq qilayotgan Buxoro viloyati o'rnida Buxoro okrugi shakllantirilgan bo'lib, uning aholi soni 323.569 nafarni tashkil etgan va O'zbekiston SSRda aholi soni jihatidan 7-o'rinni egallagan.

Buxoro okrugi ma'muriy jihatdan Buxoro shahri, Bohovuddin, Buxoro, Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l, Leninskiy (Shofirkon) va Rometan-Xayrobod tumanlaridan iborat bo'lgan. Okrugda 55 ta millat va elat vakillaridan istiqomat qilib, o'zbek va tojiklardan so'ng oz sonli bo'lib yashayotgan millatlar orasida ruslar 12.711 nafarni tashkil etgan

bo'lib, fors va eroniy xalqlar (7.481 nafar), arablar (5.849 nafar), yahudiylar (4.475 nafar), turkmalar (3.426 nafar), qozoqlar (1.353 nafarni) va tatarlar (2614 nafarni)dan son jihatdan ko'pchilikni tashkil etgan.

Buxoro okrugida yashayotgan chexoslovak, serb, bolgar, shved, rumin, moldavan, yunon, eston, ziryan, votyak, fin, shved, lopar, koreys, yapon, mariy va kabardin kabi millat vakillari o'larinin so'zlashuv tili sifatida rus tilini ko'rsatishgan. Bundan tashqari yuzlab armanlar, ukrainlar, beloruslar, polyaklar va nemislar Buxoro okrugi hududlari bo'ylab tarqalgan edi. Hisobotlarda yuqorida nomlari qayd etilgan Yevropa xalqlari ham o'zlarining so'zlashuv tili sifatida rus tilini ko'rsatishgani ushbu tilning muloqotning asosi ekanligini isbotlaydi. Bu esa Yevropa xalqlarining ushbu yerlarga kirib kelishi rus bosqini va mintaqada bolsheviklar hokimiyatining o'rnatilishi fonida yuz berganligi tasdiqlaydi.

Asosan qishloqlarda umriguzaronlik qilib, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan Sharq halqlaridan farqli o'laroq ruslar shaharlarda yashab, ko'proq davlat boshqaruv organlarida, harbiy tuzilmalarda, temir yo'l sohasi va sanoat korxonalarida faoliyat yuritgan. Masalan, ruslarning 4.284 nafari Eski Buxoroda, 6.085 nafari Yangi Buxoroda (hozirgi Kogon shahri), 321 nafari G'ijduvon shahrida yashagan. Buxoro okrugi shaharlarida yashayotgan ruslar 10.690 nafarni yoki umumiy hudud ruslarining 81.8 foizini tashkil etgan. Ruslarning 18 foizi yoki 2378 nafari asosan tuman markazlarida istiqomat qilishgan. Jumladan, Lenin (Shofirkon) tumanida 436 nafar, Bohuuddin (Kogon) tumanida 210, Buxoro tumanida 69, Qorako'l tumanida 62 nafar, Vobkent tumanida 25 nafar, G'ajdumak (G'ijduvon) tumanida 19 nafar, Rometan-Xayrobod tumanida 14 nafar rus millati vakillarining istiqomat qilishi qayd etilgan. Rus millati vakillaridan 579 nafar erkaklar va 517 nafar ayollarning qishloqlarda istiqomat qilib, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganligi hisobotlarga kiritilgan.

Sobiq Ittifoqda aholini ro'yxatga olish ishlarining ikkinchisi davri 1939-yilda amalga oshirildi va uning hisobotlari 1940-yilning oxirlarida e'lon qilindi. Ushbu hisobotlarda Buxoro viloyati juda katta hududlarni o'zida qamrab olgan edi. 1938-yilning 15-yanvarida Buxoro viloyati tashkil etilib, uning ma'muriy hududiy tarkibiga 1 ta okrug, viloyatga qarashli 5 ta shahar va 21 ta tuman kirardi. Hozirgi Buxoro, Navoiy, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari hududlarida joylashgan shahar va tumanlar yagona viloyat tarkibida edi va hisobotlar asosan ushbu hududlar doirasida amalga oshirilgan. Biz maqolada faqat hozirgi Buxoro viloyati hududlariga kiruvchi shahar va tumanlarda istiqomat qilgan ruslar haqidagi statistik ma'lumotlardan foydalandik va tahlilga tortdik.

Statistik hisobotlarda Buxoro viloyati aholisining milliy tarkibida 73 millat vakillari qayd etilgan bo'lib, Kogonda ruslar son jihatdan birinchi o'rinda turib shahar aholisining 58 foizlik ulushiga ega bo'lgan. Ruslar son jihatdan Buxoro shaharida ham ko'pchilikni tashkil etgan va o'zbeklardan kiyingi o'rinda turgan. Ammo, Buxoro shahrida ham o'zining so'zlashuv tiliga rus tilini e'tirof etganlarni fuqarolarni qo'shib hisoblasak, ularning salmog'i mahalliy aholiga nisbatan ko'pchilikni tashkil etganligi ayon bo'ladi. Buxoro viloyatida istiqomat qilayotgan ruslarning 75,7 foizi yuqorida nomlari qayd etilgan shaharlarda yashagan va faoliyat yuritgan.

Buxoro viloyatida 1939-yilgacha ruslarning soni mutassil oshib borib 1926-yilga nisbatan ularning soni 270 foiz o'sishga erishgan. Agar bu ko'rsatkich yillarga taqsimot qilinsa, yiliga o'rtacha 21 foizlik ko'rsatkichni keltirib chiqaradi. Ammo bu faqat demografik o'sish natijasida yuzaga kelgan desak tarixiy haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki, 1926-1939-yillar oralig'idagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoit yuqori darajadagi demografik o'sish imkonini bermasdi. Viloyat tibbiyotining qo'lliq, ijtimoiy infratuzilmalarning yetishmasligi, oziq-ovqat va suv muammosi, iqtisodiy va siyosiy beqarorlik ushbu jarayonga to'sinlik qilganligi aniq. Ruslar sonining o'sishida bolsheviklarning ko'chirish siyosati hamda XX asrning 30-yillarida Rossiyaning markaziy va janubiy viloyatlarida sodir bo'lgan ocharchilik natijasida xalqlarning O'rta Osiyo hududlariga kirib kelishi katta ta'sir ko'rsatdi desak mantiqan to'g'ri bo'ladi. Xullas, qisqa 13-yillik davr oralig'ida Buxoro viloyatida ruslarning soni 36 ming nafarga yaqinlashdi va viloyat hayotining muhim jabhalarini o'z qo'llarida ushlab turdilar.

Xulosa. Ruslar va yerli aholi o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi biroz qiyin kechdi. Dastlab, Chor Rossiyasi xalqlariga yerlik aholi bosqinchi sifatida qarab o'zaro aloqa o'rnatishni istamagan. Qolaversa, diniy tafavut ham ularni ijtimoiy

munosabatlarga kirishishiga to'sqinlik qilgan. XIX asning 80-yillari o'rtalaridan boshlab savdo munosabatlarining rivojlanishi natijasida savdogarlar va yuqori qatlam vakillarining ruslar bilan aloqaga kirishishi ushbu jarayonlarni boshlab bergan. Sanoat korxonalarining kirib kelishi bilan xom-ashyoga talab ortib ruslar yerli aholi bilan iqtisodiy munosabatga kirishdi. Bu esa ular o'rtasidagi aloqalarning kengayishiga turtki bo'ldi. BXSРning qulatilishi ruslarning to'liq siyosiy yetakchilikka olib chiqdi va tarixning kiyingi bosqichida mavjud davlatchilik ananalarini tugatilishiga o'zlarining ulkan "hissalarini" qo'shishdi.

Xullas, Buxorda rus diasporasining shakllanishida bevosita Chor Rossiyasining O'rta Osiyoga bostirib kirishi katta ta'sir ko'rsatdi. XIX asning ikkinchi yarmida sodir bo'lgan ruslar bosqini Buxoro va unga tutashgan hududlarda rusning muqim yashab qolishi uchun zamin yaratdi. Mintaqaga salavyan xalqlarining ko'chib kelishi va soninig ortishida Chor Rossiyasi tomonidan olib borilgan ko'chirish siyosati muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bolsheviklarning hokimiyat tepkasiga kelishi esa Buxoroda ruslarning soni va salmog'i jihatidan ikkinchi o'ringa olib chiqib, viloyat bo'ylab keng tarqalishi imkonini berdi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Milliy Arxivi, R-1619-fondi, 5-ro'yxat, 69-yig'ma jild, 1-42-varoqlar.
2. O'zbekiston Milliy Arxivi. I-3-fond, 1-ro'yxat, 88-yig'ma jild, 16-varoq.
3. O'zbekiston Milliy Arxivi. R-1-fond, 1-ro'yxat, 723-yig'ma jild, 86-93-varoqlar.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 годаю Том XV. Узбекская ССР. Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. Москва. Издания ЦСУ Союза СССР. 1928. 204 с.
5. Гафуров А. Толерантная Бухара (на исторических материалах конца XIX – начала XX веков) // Путь науки Международный научный журнал, № 12 (58), 2018, Том I. - С. 61.
6. Николаева Л.Ю. Русские в Восточной Бухаре // Восточный архив. 2008. № 17. - С. 34.
7. Почкаев Р.Ю. Казачьи «мотивы» в военном деле Бухары и Хивы под российским протекторатом // Средневековые тюрко-татарские государства. 2016. № 8. -С. 206.
8. Сухарева О.А. Бухара XIX - начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). - Москва: «Наука» 1966. 396 с.
9. Шубинский, П.П. Очерки Бухары / П.П. Шубинский // Исторический вестник. – 1892. – № 7.

UO'K:94:336.22(575.1)

Zumradxon XATAMOVA,
O'rta Osiyo xalqaro tibbiyot universiteti - CAMU dotsenti
E-mail: zumrad.hatamova.82@mail.ru

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali dotsenti I.Rustamov taqrizi ostida

QO'QON XONLIGI MOLIYA TIZIMIDA SUV XO'JALIGI MASALASI

Аннотация

Maqolada Qo'qon xonligi moliyaviy rivojlanishida davlat xo'jalik hayotining muhim bo'lagi bo'lgan suv-irrigatsiyasi taraqqiy topishida moliyaviy sarflarga irod ma'lumotlar qisqacha tahlil etilgan. Qo'qon xonligining siyosiy hatoti notekis bo'lgan vaqtda ham kanallar va ariqlar qazish ishlari birlamchi masala bo'lganligi, bu mamlakat axolishining dehqonchiligida zaruriy soha ekanligi, qolaversa, davlat daromadlariga ham chambarchas bog'liqligi to'g'risida mulohazalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Moliya, suv, ariq, kanal, xalq, soy.

ВОПРОС ВОДНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЕ КОКАНДСКОГО ХАНТВО

Аннотация

В статье кратко анализируются финансовые затраты, связанные с развитием водного орошения, которое является важной частью хозяйственной жизни государства, в финансовом развитии Кокандского ханства. Утверждается, что рытье каналов и рвов было первоочередной задачей даже тогда, когда политический статус Кокандского ханства был неравномерным.

Ключевые слова: Финансы, вода, канал, канал, люди, ручей.

THE ISSUE OF WATER MANAGEMENT IN THE FINANCIAL SYSTEM OF THE KOKAND KHANATE

Annotation

The article briefly analyzes the financial costs associated with the development of water irrigation, which is an important part of the economic life of the state, in the financial development of the Kokand Khanate. It is argued that digging canals and ditches was a top priority even when the political status of the Kokand Khanate was uneven.

Key words: Finance, water, canal, canal, people, stream.

Kirish. Mamlakatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev 2023 yil 17-noyabr kuni Surxondaryoga tashrifi chog'ida viloyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yuzasidan yig'ilish o'tkazib, unda suv muammosiga to'xtalib: "Suv tekin emas, degan g'oyani aholiga chuqur singdirish, uni mahalla faollari, nuroniylar, ziyolilar va keng jamoatchilik bilan birga kundalik turmush qoidasiga aylantirish asosiy vazifa bo'lishi lozim", - degan edi[1]. Davlatni suv zahirasi, uni qayta ishlash, tejamkorlik masalalari moliyaviy sarf bilan bog'liqdir.

Suv – aziz ne'mat. Insoniyat, o'simliklar, jamiki mavjudotlar tirikligi suv bilan. Iqlim o'zgarishi, sanoatning rivojlanishi, aholi sonining ko'payishi va boshqa omillar dunyo mamlakatlarida suv resurslari zaxirasiga o'z ta'sirini ko'rsatib, obi hayotga talab o'sib bormoqda. Mamlakatimizda so'nggi yillarda ichida suv xo'jaligi sohasida ulkan islohotlar amalga oshirildi. Suv xo'jaligi vazirligi tashkil etilib, sohani rivojlantirish Konsepsiyasi va strategiyalar tasdiqlandi. Ushbu islohotlarning mantiqiy davomi sifatida hamda suv xo'jaligining o'rta va yuqori bo'g'inlaridagi tizimli muammolarni hal qilish maqsadida mamlakatimiz Prezidentining "Suv xo'jaligida zamonaviy boshqaruv tizimini joriy qilish va rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Maqolada o'rta asrlarda yurtimizda mavjud bo'lgan Qo'qon xonligining suv ta'minoti va suv muammolarini hal etilishini moliyaviy jihatdan tahlil etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qo'qon xonligi irrigatsiyasi yoki suv muammolariga bag'ishlangan alohida tadqiqot o'tkazilmagan bo'lsada H.Bobobekov[2], V.Ishquvratov[3], Z.Ilmov[4], O'.Sultonov[5], T.Xudoyqulov[6], B.Babadjanov[7], Z.Xatamova [8]kabi tadqiqotchilarning asar va maqolalarida masalaning ayrim jihatlariga to'xtab o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada xonlikdagi daromad manbalaridan biri bo'lgan suv xo'jaligi va u bilan bog'liq ijtimoiy - iqtisodiy hayotning ba'zi masalalari, ma'muriy – boshqaruv tizimining ayrim muammolari, Qo'qon xonligi manbashunosligiga tayanib o'zining ilmiy talqinini topgan. Suv xo'jaligida davlat hazinasiga kattagina daromad kelib turgan.

Tahlil va natijalar. Qo'qon xonligi moliya tizimida qishloq xo'jaligida muhim bo'lgan mirobona solig'idan kelgan daromadlar va ularni sarf etilishi masalasi ham tadqiq etishga arziydi. Maxsus sohaga

oid soliq mirobona deb atalgan va u dehqonlar tomonidan miroblarning xizmat xaqqi evazi uchun xosil yig'ilganidan so'ng yig'ib berilgan. Qo'qon xonligi arxiv hujjatlarida miroblar uchun xazinadan maosh ajratilganligi haqida ma'lumotlar uchramaydi. Shundan xulosa qilish mumkinki, mirobona mirob lavozimidagi amaldorlarning ish xaqqi bo'lishi ham mumkin. 1857-58 yilga oid hujjat Malla mirob va Bobonazar miroblarga Muhammad Rasul Mulla Abdug'affor o'g'lidan yozilgan bo'lib, unda Yormasjid kanali mirobi vazifasiga Muhammad Sodik tayinlanganligi aytiladi va shu kanalning yarmiga ko'rsatilgan shaxs miroblik qilishi eslatiladi[9]. Mirobning yarmiga suv va suv inshootlarini nazorat qilishdan iborat bo'lgan. Qo'qon xonligida mirob vazifasiga asosan harbiy soha amaldorlarini tayinlangan. Bundan bilishimiz mumkinki, miroblik nufuzli va ma'suliyat, kuch talab etadigan kasb bo'lgan. Bunda nafaqat mardlik, jasorat hislatlariga ega bo'lish, balki dunyoviy bilimlarni chuqur egallagan bo'lish zarurdir. O'rganilgan hujjatlarida mirob vazifasiga harbiy bo'limlardagi xizmatchilardan tayinlanganligi qayd etilgan daftarlardan mavjud. Masalan, Qorasoz, Ushtirxon, Yozyovon, Arsif, Qo'chqorchi, Karvan kanallariga harbiy bo'limlardan miroblar tayinlangan bo'lib, ularning qaysi harbiy bo'limdanligi va ism-shariflari keltirilgan[9]. Qo'qon xoni saroy devonxonasida suv xo'jaligi ma'murlari tomonidan rasmiylashtirilgan huquqiy hujjatlar saqlanib qolgan. Bunday hujjatlardan Simsho'ra, Jarimgon, Suppan, Mo'yan, Navkand, Log'on, Avval xududidagi kanallarning suvini nazorati, ularga mirob vazifasiga tayinlangan harbiy xizmatchilar qayd etilgan. Miroblik va mirobona xonlikda alohida e'tiborga moliq bo'lgan jihatlardan bo'lgan. 1859-60 yilga oid bir hujjat Mallaxon tomonidan Yormasjid oqsoqoliga yozilgan muboraknoma bo'lib, unda Sodik qo'riqchi va Mirzaboy botirlar mirob lavozimiga tayinlanganligi bilan tabriklanganlar[9]. Qo'qon xonligida qishloq xo'jaligi sohasiga oid bo'lgan soliqlarni aholidan undirishda faol qatnashgan miroblar ham soliq davlatning ichki va tashqi vazifalarini ado etishga sarf etilishi nuqtai nazaridan fuqarolarga soliq to'lash majburiy ekanligini singdirishga uringanlar. Xonlik xazinasiga kelib tushayotgan daromatlar yig'indisi mamlakatning moliyaviy resursini tashkil etadi. Daromadlarni ko'payishi xazinani boyishiga olib keladi. Daromadlar manbai to'laligicha moliya tushunchasini anglatmaydi. Shuning uchun xazinaga kelgan mablag'larni maqsadli sarf etilishini o'rganish lozim. Qo'qon xonligining moliya resurslari,

davlat xazinasini tashkil etish bilan birga uni taqsimlash masalalarini ijtimoiy hayotga ta'sirini o'rganadi. Miroblarga berilgan mirobona ularning maoshi sifatida qabul qilingan.

Qo'qon xonligidagi moliyaviy siyosat mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlab bergan. Moliya siyosatining asosi maqsadi xazinaga kelayotgan daromadni oshirishdan iborat bo'lgan. Bu maqsadda aholini turmush tarzini yaxshilash, farovonlashtirish, turli imtiyozlar yaratish uchun kanal, ariq qazish, soliq yoki milliy bayramlardagi himoya amalga oshirilgan. Masalan, A.Troiskaya "xon va uning oila a'zolariga qarashli yerlarda yashab, mehnat qilgan kishilarga suvdan foydalanishda ayrim imtiyozlar berilgan bo'lishi mumkin", -deb ta'kidlaydi[10]. Darhaqiqat, Xudoyorxonning o'g'li Muhammadaminbek yerlari hududida yashovchi sakkiz nafar yelim tayyorlovchi usta-hunarmandlarga Safidjo'y kanalidan har o'n bir kundan keyin bir kun ichish va dehqonchilikda foydalanish imtiyozi berilgan[9]. Bu hujjat 1874-1875 yillarga oid bo'lib, muboraknoma ko'rinishida hudud oqsoqollari va aminlariga Xudoyorxonning nomidan tayyorlangan.

Qo'qon xonligida moliyaviy siyosat dasturlarini bajarish uchun hazinaga moliyaviy resurslarni jalb qilish hamda sarf etishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirilgan. Bu ishlarning barchasi xon yoki vakolatli kishilar tomonidan muhr bilan tasdiqlangan. Qo'qon xonligida kanal qazishga sarmoya kiritilib kelajakda undan daromad olingan.O'zMAda saqlanayotgan muboraknoma ko'rinishidagi hujjatlarda Jo'ybor Qorako'rpai[9], Safidjo'y [9], Yormasjid[9], Yorjar [9], daftar ko'rinishidagi hujjatlarda Simsho'ra, Jo'yyarimjon, Arsif, Suppin, Muyan, Navkent, Lagan, Avval[9], Ushurxon, Qorasaqol, Yozyavon, Qo'yaqorch, Karvon [9.] kabi kanallar suvini boshqaruvchi, ulardan kelgan daromadni moliyaviy nazorat qiluvchi miroblar va ularni shu lavozimga tayinlanganligining taqdiranishi keltirib o'tilgan. Qo'qon xonligida dehqonchilikni rivoji uchun, qolaversa suvdan foydalanilganlikda moliyaviy daromad olishni nazorat qilish uchun suv xo'jaligi mavjud bo'lib, undagi amaldorlar mirob deb yuritilgan. № 649-hujjatda jami 60 ta kanalgacha harbiylardan tayinlangan miroblarning ro'yxati keltiriladi.

Qo'qon xoni Olimxon hukmronligi yillarida Farg'ona vodiysining janubiy hududlaridagi suv ta'minotini yaxshilash uchun So'x daryosidan oltita ariq qazilgan va hozirgi Oltiariqqa asos solingan[11]. Bu davrda Namangan vohasida suv ta'minotini yaxshilash, yangi yerlarni o'zlashtirish uchun Namangan viloyati hokimi Sayidqulbek Norin daryosidan suv oluvchi Yangiariq kanalini qurish uchun ruxsat olinganligini P.P.Ivanovning tadqiqotidan bilish mumkin[12].

Xudoyqulovning tadqiqotida Yangiariq kanalining qazilgan yili haqida ilmiy tarixiy manbalarda turlicha ma'lumotlar borligi tahlil etilgan. Chunonchi, arxiv hujjatlarida kanal 1800-1803 yillari qazilgan deb yozilgan[9]. A.F. Middendorf, S.Soatovlar uni 1803 yilda, V.P. Nalivkin esa 1819 yilda qazilgan deb ko'rsatadi. XIX asrmatbuoti sahifalarida ham Yangiariq kanali 1803-1811 yillarda bunyod etilgan,

deb yozilgan. Lekin topograf N.Jilin va arxiv ma'lumotlariga tayangan holda kanalni 1800-1803 yillarda Olimxon davrida bunyod etilgan deb ta'kidlash mumkin.

Umarxon davrida, ya'ni 1811 yilda Yangiariqdan Zarkent va G'irvon qishloqlariga qarab ariq chiqarilgan. Bu ariq Farg'ona vodiysining sug'orma dehqonchiligi tarixiga Mutagan arig'i nomi bilan kirgan.

1819 yilda Qo'qon xoni Umarxon farmoni bilan Yangiariq kanali yana uzaytirilib, uning uzunligi 120 chaqirimga yetkazildi. Yangiariq kanali qazilgandan keyin Namangan vohasida 5 ta soy, 195 ta ariq mavjud bo'lib, ular orqali 131 ta qishloq va 45 ta chorvadorlarning qishloq yerlari sug'orilgan, suv ta'minoti va nazorati bilan 4 ta mirobboshi va 66 ta mirob shug'ullangan.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi ma'lumot va tahlillardan shuni xulosa sifatida ta'kidlash joizki, Qo'qon xonligi moliya tizimi o'ziga xos bir murakkab jarayon bo'lgan. Suv va u bilan bog'liq masalalarga davlat siyosat darajasida qaraganligini xatto urush va siyosiy inqiroz vaqtida ham ariq va kanallar qazo'izil, tozalanganidan bilish mumkin. Bahor oylarida ariq va kanallari va boshqa suv inshootlarini tozalash maqsadida xasharlar uyushtirilgan. Bu xasharlarni tashkil etish bevosita xonning buyrug'iga ko'ra amalga oshirilgan. Xar bir bekklikdan ma'lum fuqarolar kelib xasharda ishlagan va ularni xasharga chiqish imkoni bo'lmasa, o'rniga ishlovchi mardikor yollab bergan. Ularni kunlik ovaqlari esa xazinadan ajratilgan.

Kanal, ko'priklar qurish va ta'mirlashda xon moliyalashtirishi orqali amalga oshirilgan. Masalan, xonlikda qo'riq yerlarni o'zlashtirib qo'shimcha moliyaviy daromad olish maqsadida Umarxon tomonidan Yangi ariq, Madalixon tomonidan Xonariq, Xudoyorxon tomonidan esa Ulug'nahr kanallari qazilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Qo'qon xonligi davlatchilik tarixida suv xo'jaligi masalasiga moliyaviy mablag' ajratilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar arxiv hujjatlari va manbalarda berilgan.

Jahonda suvdan foydalanish samaradorligi oshirishda moliyaviy resurslarni jalb etish va oqilona ishlatilishini ta'minlashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, suv resurslaridan foydalanishni samarali tashkil etish, suvdan foydalanish xarajatlarini hamda tariflarini maqbul tarzda shakllantirish, mazkur jarayonlar samaradorligini oshirishda moliya mexanizmining umumiy ta'sirini aniqlash va ta'sirchanligini kuchaytirish, alohida moliyaviy dastaklarning suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga ta'sirini baholash muammolarini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston iqtisodiy salohiyatini belgilashda agrar sohaning muhim o'rin tutishi, Orol dengizi bilan bog'liq ekologik vaziyatning keskinlashuvi, Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasida suv resurslarini taqsimlash va ulardan foydalanish borasidagi muammolarning o'z ahamiyatini saqlab qolishi mamlakatda suv resurslaridan foydalanish samaradorligini masalalariga alohida dolzarblik baxsh etadi.

ADABIYOTLAR

1. <https://daryo.uz/2023/11/17/suv-tekni-emas-degan-goyani-aholiga-chuqur-singdirish-lozim-shavkat-mirziyoyev>.
2. Bobobekov H. N. Qo'qon tarixi. – Toshkent: Fan, 1996. – 239 b.;
3. Ishkuvvatov V. XX asming II yarmi tarixshunosligida Qo'qon Rossiya diplomatik munosabatlari. Tarix fan. nomz... diss... – Toshkent, 2003. – 152 b.;
4. Ilxomov Z. Aliquli Amirlashkar va uning Qo'qon xonligi siyosiy tarixida tutgan o'rni. Tarix fan. nomz... diss. – Toshkent, 2004. – 160 b.;
5. Sultonov O'. Muhammad Solihxojaning "Tarixi jadidayi Toshkand" asari muhim tarixiy manba sifatida (XIX asr). Tarix fan.nomz... diss. – Toshkent, 2007. – 157 b.; O'sha muallif. Muhammad Solihxoja va uning "Tarixi jadidayi Toshkand" asari. – Toshkent: "O'zbekiston", 2009. – 269 b.;
6. Худойкулов Т. XIXасрда Қўқон хонлигининг ижтимоий сиёсий, иктисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фан.номз... дисс. – Тошкент, 2009. – 151 б.;
7. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Токио-Ташкент, 2010. 743 с.;
8. Хатамова З.Н. Қўқон хонлигиде солиқ тизими тарихдан, архив хужжатлари асосида. // Водийнома. – Андижон, 2020. № 3. 78-85 бетлар. (07.00.00. № 27); Хатамова З. Expenditure of state funds replenished by taxes in the history of the Kokand khanate. // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2020. vol. 5. Issue 3. – P. 274-277; Хатамова З.Н.Қўқон хонлигиде солиқ тизими. Тарих ф.д.б. PhD дисс... – Фаргона, 2022. – Б.157.; Хатамова З. Қўқон хонлиги молия тизимида монетар сиёсат тарихидан // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари. – Фаргона, 2022. – Б. 327-336.
9. OzMA, I-1043 fond, 1-ro'yhat, 650-ish, 1-varak; 549-ish, 1-varak; 548-ish, 1-varak; №645.; № 644.; №645.; №644.; №646.; №648.; №649.; 19-фонд, 1-рўйхат, 290-иш, 13-варак.; 19-фонд, 1-рўйхат, 290-иш, 22-в.; 1043-фонд, 1-рўйхат, 653-иш, 10-в.
10. Троицкая А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. Москва, 1969.– С.17.
11. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: 2000. – Б. 298.
12. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии.(XVI – середина XIX в.в.). – Москва: 1958. – С. 19-20.

Sharofiddin XOSHIJONOV,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: sharofiddinhoshimjonov@gmail.com

KUAF dotsenti, PhD B.Tojiboyev taqrizi asosida

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ МЕЛКИХ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В ТУРКЕСТАНСКОЙ АССР

Аннотация

В данной статье анализируется процесс национализации малых промышленных предприятий в Туркестанской АССР. Политика национализации советской власти началась с передачи крупных предприятий государству, а затем распространилась на малые предприятия и ремесленные мастерские. В результате этого развитие мелкого производства было ограничено, а из-за отсутствия эффективного управления многие предприятия оказались неэффективными.

Ключевые слова: Туркестанская АССР, национализация, малые предприятия, ремесленное производство, советская политика, государственная монополия.

NATIONALIZATION OF SMALL INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE TURKESTAN ASSR

Annotation

In this article analyzes the process of nationalizing small industrial enterprises in the Turkestan ASSR. The Soviet government's policy of nationalization began with transferring large enterprises to state control and later extended to small enterprises and craft workshops. As a result, the development of small-scale production was restricted, and due to insufficient management, many enterprises became inefficient.

Keywords: Turkestan ASSR, nationalization, small enterprises, craftsmanship, Soviet policy, state monopoly.

TURKISTON ASSRDA KICHIK SANOAT KORXONALARINING DAVLAT TASARRUFIGA OLINISHI

Аннотация

Ushbu maqolada Turkiston ASSRda kichik sanoat korxonalarining davlat tasarrufiga o'tkazilishi jarayoni tahlil qilingan. Sovet hokimiyatining natsionalizatsiya siyosati asosan yirik korxonalarni davlat tasarrufiga o'tkazishdan boshlanib, keyinchalik kichik korxonalar va hunarmandchilik ustaxonalari ham davlat hisobiga musodara qilingan. Bunday jarayonlar natijasida kichik ishlab chiqarishning rivojlanishi cheklangan, ammo tashkilotchilikning yetishmasligi tufayli ko'plab korxonalar faoliyati samarasiz bo'lgan.

Kalit so'zlar: Turkiston ASSR, natsionalizatsiya, kichik korxonalar, hunarmandchilik, sovet siyosati, davlat monopoliyasi.

Kirish. Sovet hokimiyatining Turkiston ASSRdagi iqtisodiy siyosati mamlakatni sotsialistik tuzumga moslashtirish maqsadida keng ko'lamli ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarni o'z ichiga olgan. Bu siyosatning muhim tarkibiy qismiga davlat mulki ustuvorligini ta'minlash uchun sanoat va savdo sohaları natsionalizatsiyasini amalga oshirish kiradi. Dastlab yirik sanoat korxonalarining davlat tasarrufiga olinishi jarayoni kuzatilgan bo'lsa, keyinchalik kichik korxonalar va hunarmandchilik ustaxonalari ham milliy lashtirish jarayoniga jalb etildi. Ushbu maqola Turkiston ASSRda kichik sanoat korxonalarining davlat tasarrufiga o'tish jarayoni, uning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy oqibatlarini o'rganishga qaratilgan. Shuningdek, kichik mulkdorlar va hunarmandlarning iqtisodiy faoliyatiga bu jarayon qanday ta'sir ko'rsatganligi ham tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolani yozishda foydalanilgan ilmiy va arxiv manbalari mavzuni har tomonlama yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. E. Olvortning ilmiy ishlari Markaziy Osiyoda sovet hokimiyatining dastlabki yillarida amalga oshirilgan iqtisodiy siyosatni o'rganishda asosiy nazariy manbalardan hisoblanadi. U o'z tadqiqotlarida kichik sanoat korxonalarining milliy lashtirilishini kontekstual tahlil qilgan. Olvortning yondashuvi ushbu siyosatning mahalliy aholi hayotiga ta'sirini hamda uning mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yoritishda yordam beradi. Alexandr Parkning mintaqadagi iqtisodiy jarayonlarga oid ishlari Turkiston ASSRda kichik sanoat korxonalarining davlat tasarrufiga o'tkazilishining mahalliy va global kontekstini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Uning tahlillari jarayonning iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlash va davlatning iqtisodiy resurslar ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadlarini yoritishda dolzarbdir. Park, ayniqsa, natsionalizatsiya siyosatining mahalliy ishbiarmonlik muhitiga salbiy ta'siri va bu jarayonning ijtimoiy oqibatlarini aniqlashda aniq dalillar keltirgan. Bundan tashqari, arxiv materiallari maqolaning faktologik bazasini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, sovet davridagi iqtisodiy siyosatni o'rganishda mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning asarlari ham mavzuni o'rganishda muhim manbaviy asos bo'ldi.

Metodlar. Tarixiy-davriy tahlil metodi asosida natsionalizatsiya jarayonining bosqichlari vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanganligi va bu jarayonning kichik korxonalar faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatganligi tahlil qilindi. Arxiv materiallarini tahlil qilish metodi yordamida esa, Turkiston ASSRning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatiga oid hujjatlar, hukumat qarorlari va natsionalizatsiya bo'yicha rasmiy ko'rsatmalar o'rganildi. Shuningdek, sinergetik metod yordamida Turkiston ASSRning iqtisodiy tizimini kichik sanoat korxonalarini, yirik ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi va davlat boshqaruvi komponentlarining o'zaro bog'liq majmuasi sifatida ko'rib chiqilib, kichik sanoat korxonalarining davlat tasarrufiga o'tishi ushbu tizim ichidagi muvozanatni qanday o'zgartirgani o'rganildi. Sinergetik metoddan foydalanish kichik sanoat korxonalarining davlat tasarrufiga o'tish jarayonini nafaqat statik tahlil qilishga, balki ushbu jarayonning murakkab dinamik xususiyatlarini va ularning iqtisodiy tizimga qanday ta'sir ko'rsatganini tushunishga imkon beradi. Ushbu yondashuv maqolani ilmiy nuqtai nazardan chuqurroq va innovatsionroq qiladi.

Tahlil va natijalar. 1918-yil sentyabriga kelib yirik sanoat tarmoqlari va deyarli barcha yirik korxonalar natsionalizatsiya qilindi. Bu haqda Turkiston Respublikasi Xalq xo'jaligi sovetlari syezdining iqtisodiy va moliyaviy siyosatga bag'ishlangan yig'ilishida qayd etildi[1]. Ushbu yig'ilishi kun tartibining eng muhim masalalaridan biri kустar ishlab chiqarish, ya'ni hunarmandchilik ustaxonalarini davlat tasarrufiga olish, bunda ahamiyat berilishi lozim bo'lgan eng muhim masalalar muhokama qilindi va kустar ishlab chiqarish korxonalarini natsionalizatsiya qilish bo'yicha qator qarorlar qabul qilindi.

Muhokama davomida, yirik sanoat korxonalarini natsionalizatsiya qilinib, kichik ishlab chiqarish xususiy mulk sifatida kichik mulkdorlar qo'lida qolayotgani qayd etildi. Turkistondagi deyarli barcha yirik ishlab chiqarish korxonalarini dehqonchilik va chorvachilikka to'liq bog'liq ekanligi, yoqilg'i, xom ashyo va zarur texnik vositalariga, katta moliyalashtirishga muhtojligidan kelib chiqib, sovet hukumati yaratgan yangi muhitda yirik korxonalar doimiy ravishda qisqarish va yo'q bo'lishga mahkum ekanligi qayd etildi. Ko'plab sohalar davlat monopoliyasiga o'tkazilishi buni yanada tezlashtirdi. Biroq, keyinroq kichik korxonalar va hunarmandchilik

ustaxonalari bir qancha omillar, xususan, o'lkaniing markazdan uzilib, xo'jalik mollari yetkazilishi to'xtab qolishi; Markazda ham, Turkistonda ham yirik ishlab chiqarish korxonalarini yo'q qilinishi va buning ortidan tovar ishlab chiqarishning kamayishi; eski savdo apparatini yo'q qilish va yangilarini tashkil etmaslik natijasida rivojlandi. Bundan tashqari, hunarmandchilikni rivojlantirish uchun katta tashkiliy tadbirlar shart emasligi sabab hunarmandchilik nafaqat qishloqda, balki shaharda ham rivojlangan[1].

Aytish mumkinki, xususiy tadbirkor mustaqil tadbirkorlik uchun yetarli mablag' va materiallarga ega bo'lsa, u holda, davlat organlarining hunarmandchilikni o'z qo'liga olishi qiyin kechardi. Davlat hunarmandchilikni amalda monopollashtirish imkoniyatiga ega bo'lib, kooperativlar tashkil etish orqali hunarmandlarni birlashtirish imkoni mavjud, biroq, sovet hokimiyatiga ishonchsizlikning yuqori ekani, hukumatda bu sohani rivojlantirish uchun ortiqcha mablag'ning yo'qligi va eng asosiysi, o'z mulklarining qachondir tortib olinishi aniqligi hunarmandlarni bundan to'xtatardi, hatto ko'plari o'z korxonalarini yopib qo'yishi yoki ishlatmasligiga olib keldi. Sovet hokimiyati bu sohada ham o'zining keskin siyosatidan voz kechmadi. Kichik korxonalar va hunarmandchilik ustaxonalarining natsionalizatsiyasi boshlandi.

Dastlabki ikki bosqichda asosiy e'tibor yirik sanoatchilar, tarmoq sohalari va yirik sanoat korxonalarini natsionalizatsiya qilingan bo'lsa, so'nggi bosqichda endi soni jihatdan ko'p, ammo anchagina kichik bo'lgan korxonalar va xizmat ko'rsatish shaxobchalarini sovet hokimiyati tasarrufiga olish amalga oshirildi. Bunday korxonalar asosan, kustar ko'rinishda bo'lib, hunarmandlarning terini qayta ishlovchi kichik korxonalar, tegirmon, nonvoyxona, kosibchilik ustaxonalari, hammom, yog'och tilish ustaxonalari va boshqa xizmat ko'rsatish ustaxonalaridan iborat edi. Ahamiyatlisi, bunday turdagi kichik korxonalar va ustaxonalarining egalari asosan mahalliy millat vakillari bo'lgan. Ularning soni taxminan mingga yaqin bo'lib, asosan, 5-7 ta, ayrim xollarda 10-15 tagacha ishchi ishlagan, kichik xizmat ko'rsatish shaxobchalarida esa, 2-3 kishi, jumladan uning egasi ham ishlagan. Sovet hokimiyati o'zining asosiy dushmani deb hisoblagan yirik mulkdorlarni kuchsizlantirib, ularga tegishli mol-mulkni hukumat tasarrufiga olgach, sovet hokimiyati burjua kayfiyatida deb hisoblaydigan o'rta va kichik mulkdorlarga o'z e'tiborini qaratdi.

Turkistondagi kichik korxonalar tizimida terini qayta ishlab korxonalarini miqdor jihatidan eng ko'plaridan biri edi. O'lka qishloq xo'jaligida chorvachilik alohida o'ringa ega bo'lib, teri mahsulotlariga talab yuqori ekanligidan chorva hayvonlarini terisini qayta ishlab muhim tarmoqqa aylangan edi. Ayniqsa, urush holatida bo'lgan sovet hokimiyati uchun armiyani maxsus kiyim bilan ta'minlash bevosita shu tarmoq mahsulotlariga bog'liq edi. Shu bois terini qayta ishlab korxonalarini davlat tasarrufiga olish o'rta va kichik mulkdorlarni kuchsizlantiribgina qolmay, ko'lami jihatidan anchagina keng bo'lgan sohada davlat monopoliyasi o'rnatilishiga olib kelardi. Avval boshda bunday kichik korxonalar oblast xalq xo'jaligi kengashi yoki uyezd ijroiya qo'mitalari tomonidan yakka tarzda natsionalizatsiya qilina boshlandi. Keyinroq, xalq xo'jaligi kengashlari xodimlari tomonidan bunday korxonalarini ro'yxatga olish tadbirlari amalga oshirilib, mas'ul organga natsionalizatsiya qilinadigan korxonalar bo'yicha xulosalar bergan.

Dastlab, hukumat terini qayta ishlab sanoatini qisman natsionalizatsiya qilishni e'lon qildi[2]. XKSning 1918-yil 9-avgustdagi qaroriga asosan Vekesser va Pauli savdo uyi, Mirozod Mirazimov, Abduqodir Karim Olimboyev, Rixsiboy Yo'ldoshboyev, Abduqayum Abduqoriyev, Mirayub Mira'zamov, Azimboy Otayev, To'lagan Olimboyev, Kotlubovskiy, Badalboy Otayev, Yemelyanov va Sorokinlarning "G'arbiy-Osiyo savdo-sanoat aksiyadorlik jamiyati"ga qarashli terini qayta ishlab zavodlari va ulardagi barcha tayyor, yarimtayyor, xom ashyo, kimyoviy mahsulotlar, barcha aylanma mablag'lar, jonli va jonsiz mehnat quollarining barchasi davlat mulkiga aylantirildi. Shu yilning 12-sentyabrida Toshkentning Eski shahar qismida joylashgan yana 14 ta teri zavodi davlat tasarrufiga o'tkazildi[3].

Shu yilning 3-dekabrida Toshkent ishchi, soldat va dehqon deputatlari soveti ijroiya qo'mitasi Toshkent shahridagi barcha terini qayta ishlab zavodlari natsionalizatsiya qilinganini e'lon qildi. Barcha teri zavodlari Toshkent ishchi, soldat va dehqon deputatlari soveti tasarrufiga o'tkazilib, bevosita yuoshqaruv Toshkent xalq xo'jaligi

kengashiga berildi va har bir korxonaga qarashli mulklarning batafsil ro'yxati tuzilishini belgilab berildi. [3] Toshkentdagi barcha terini qayta ishlab zavodlari sovet hokimiyati qo'liga o'tdi. 1918-yilning dekabr oyi oxirida Toshkent xalq xo'jaligi kengashi hisob-statistika bo'limi ma'lumotiga ko'ra, [4] avgust-dekabr oylari oralig'ida 25 ta terini qayta ishlab korxonalarini viloyat xalq xo'jaligi kengashi ixtiyoriga o'tkazilgan.

1919-yilga kelib deyarli barcha shaharlardagi terini qayta ishlab korxonalarini davlat ixtiyoriga olish bo'yicha ishlar jadallashirildi. Dastlab, 9-yanvarda Samarqand viloyati XXK viloyat hududidagi barcha omborlar, transport kompaniyalari va xususiy qo'llarda bo'lgan barcha charm xomashyolari natsionalizatsiya qilingan deb e'lon qildi[3]. Barcha xalq deputatlari Kengashlari yoki mahalliy xo'jalik va oziq-ovqat bo'limlari barcha teri xomashyosini ro'yxatga olish, ularni bir joyga qo'yish, ularning inventarini tuzish va ma'lumotlarni telegraf orqali zudlik bilan viloyat xalq xo'jaligi kengashiga yetkazishlari qayd etiladi. Dehqonlarda mavjud bo'lgan oz miqdorda xomashyo esa, har bir alohida holatda Iqtisodiy kengash qaroriga ko'ra, belgilangan narx bo'yicha haq to'lagan holda Xalq xo'jaligi kengashi tomonidan olinishi belgilandi. Barcha muassasalar, korxonalar, jamiyatlar va xususiy mulk egalari ushbu buyruq e'lon qilingan kundan e'tiboran yetti kun ichida mavjud xomashyo miqdori to'g'risidagi ma'lumotlarni Xalq xo'jaligi kengashiga taqdim etishlari buyuriladi, yashirgan shaxslar esa inqilobiy sud orqali jazoga tortilishi eslatib o'tiladi. Toshkentdagi 25 ta zavoddan tashqari respublikaning boshqa hududlaridagi 50 dan ortiq korxonalar ham davlat tasarrufiga o'tkazilgandi[1].

1919-yil 15-oktyabrida Turkiston ASSR XXMKning buyrug'i chiqarildi. Buyruqqa asos sifatida TASSR MIQ Prezidiumining qarori keltirilgan va unga ko'ra, "Tashsam" aksiyadorlik jamiyati, Mulla Usmon Saidov, Baxriddin Shamsiboyev, Ganshina Sharevskaya va Romanovlarga tegishli terini qayta ishlab zavodlari davlat ixtiyoriga o'tkazildi[5]. 1920-yilning 18-oktyabrida esa, "Tkach" 1-terini qayta ishlab shirkatiga qarashli Farg'onadagi zavod ham natsionalizatsiya qilindi[6].

Butun Turkiston bo'ylab zavodlarni davlat hisobiga olish avj oldi. Umuman olganda, 1920-yilda natsionalizatsiya qilingan terini qayta ishlovchi zavodlar soni 83 ta bo'lib, ularda 1577 ta ishchi ishlagan. Monopollashtirilgan zavodlar soni esa, 33 ta bo'lib, ularda 123 ta ishchi faoliyat ko'rsatgan. Bundan tashqari, hunarmandlarning 83 ta terini qayta ishlab korxonalarini natsionalizatsiya qilingan bo'lib, 1623 kishi ushbu ish bilan shug'ullangan. Davlat fuqdasiga tortib olingan korxonalar orasida 24 ta etikdo'zlik ustaxonasi, 10 ta egar-jabduq ustaxonalari ham mavjud edi. [7:49]

Hukumat davlat trestlari tuzib, ushbu korxonalarini faoliyatini davom ettirish uchun harakat qildi, biroq, bu faqatgina zararga ishladi. Ko'plab korxonalar egalariidan tortib olinganidan so'ng qarovsiz qoldi. Ulardan olib qo'yilgan homashyo esa, nazoratsiz qolib, yaroqsiz holga kelgan. Biroq, tortib olingan korxonalarda ish tashkil qilish juda qiyin kechdi. Korxonalarini boshqarish sovet hokimiyatining ixtiyoriga o'tgach sovet xo'jalik boshqaruv organlari ishlab chiqarish jarayonini tashkil eta olmadilar. 1920-yil oxiriga kelib, natsionalizatsiya qilingan korxonalarining 53 tasi, monopollashtirilganlarning 24 tasi, hunarmandchilik ustaxonalarining 79 tasi ishlayotgan edi[7]. Bunday holatlar haqida ko'plab arxiv hujjatlari mavjud. Xususan, guvohlik berishcha, 1922-yil 16-fevraldagi plenum yig'ilishida so'zga chiqqan Yakubjonov Turkiston sovet hukumatini tanqid qilib, "biz bu yerga keng aholi orasidan keldik va shuni aytishni xohlardimki, Tur MIQ Plenumida quyida qanday voqealar yuz berayotganini aytish uchun kelganmiz, chunki bu yerda o'tirganlarning ko'pchiligi tepada o'tirib pastdagi ovozlarni eshitmaydi, nima bo'layotganini bilmaydi." U Suzoq stansiyasidagi omborda 30 mingdan ortiq tortib olingan terilar qarovsiz qolishi natijasida kalamushlarga yem bo'lganini, aybdorlar qattiq jazolanishini kutgan bo'lsa-da, ular 1 oyda qamoqdan chiqib kelganini qayd etadi[8].

RSFSR Xalq xo'jaligi oliy kengashi ko'ndilik boshqarmasi 1921-yil uchun ishlab chiqariladigan mahsulot hajmini aniq rejalashtirish maqsadida Turkistondagi terini qayta ishlab zavodlari haqida ma'lumotlarni umumlashtiradi. Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, [9:51] terini qayta ishlab zavodlari soni viloyatlar kesimida quyidagicha ko'rinish olgan:

Korxonalar holati	Samarqand	Farg'ona	Sirdaryo	Yettisuv	Kaspiyorti	Jami
Natsionalizatsiya qilingan	12	5	35	9	2	63
Monopolizatsiya qilingan	14	6	-	13	-	33

Kustar ko'rinishdagi korxonalar	4	4	18	49	8	83
Jami	30	15	53	71	10	179

Jadvalda natsionalizatsiya qilingan korxonalar qatorida monopolizatsiya qilingan korxonalar soni ham keltirilgan. Bunday korxonalar hali egasidan tortib olinmagan bo'lsa-da, ular ishlab chiqargan mahsulotini erkin sota olmagan, sovet hokimiyati tomonidan belgilangan qat'iy narxlar asosida davlat korxonalariga sotishi majburiy bo'lgan. Bunday korxonalar ham keyinchalik to'liq hukumat qo'lga o'tgan.

Turkiston hukumati yirik sanoat natsionalizatsiyasi qilishda erishgan muvaffaqiyatidan ruhlanib, boshqa kichik korxonalar va ustaxonalar, xususan, tegirmonlarni ham egalaridan tortib ola boshladi. Tegirmonlarda asosan, 4-5 kishi ishlab, un va boshqa donli mahsulotlarni tortish bilan shug'ullangan, ayniqsa, Turkistonda 1918-yilda boshlangan ocharchilik davrida ularning ahamiyati juda yuqori edi. Lekin, sovet hokimiyatining tegirmonlar va ulardagi barcha mahsulotlarni tortib olishi ocharchilikning oshishiga xizmat qildi xolos. Non monopoliyasi, oziq-ovqat razverstkasi sharoitida aholi qo'lida oziq-ovqat qolmadi, lekin, tortib olingan yemishlar ayrim hollarda omborlarda qolib ketdi va yaroqsiz holga kelib qoldi. Taqsimlash va narx belgilash erkin bozor qoidalari asosida emas, davlat tomonidan belgilanishi iqtisodiy hayotni ham, ijtimoiy ahvolni ham butkul izdan chiqargandi.

1918-yil 19-sentyabrda Samarqand oblast deputatlar soveti yig'ilishi qaroriga asosan viloyat xalq xo'jaligi kengashining Miroshnichenko, Gazarov va Petrosovlarning "Naxichevan" shirkatiga qarashli tegirmonlari barcha jihoz va binolari, yer uchastkalari bilan birga natsionalizatsiya qilish to'g'risidagi buyrug'i e'lon qilindi[3]. 1919-yilning 5-aprelida esa Toshkent shahri ijroiya qo'mitasi buyrug'i bilan Fisher va Shoraxmatboyevga qarashli tegirmon davlat hisobiga o'tkazildi[10].

Shu yili bahor oxiridan boshlab tegirmonlarni ommaviy ravishda davlat tasarrufiga o'tkazish boshlandi. Birinchi navbatda o'ltkaning eng katta shahri Toshkentning eski shahar qismidagi barcha tegirmonlar (urib yanchadigan va ezib yanchadigan) tortib olindi. 1919-yil 19 iyun kuni Toshkentning Eski shahar tumani ijroiya qo'mitasi tomonidan eski shahardagi barcha tegirmonlarni natsionalizatsiya qilish to'g'risidagi maxsus qaror chiqarildi[10]. Qarorga ko'ra, jami 193 kishiga tegishli 385 ta tegirmon davlat foydasiga tortib olinganini bilishimiz mumkin. Ushbu tegirmonlarning 114 tasi Shayxontoxurda, 98 tasi Sebzor dahasida, 82 tasi Beshyog' ochda va 91 tasi Ko'kchada joylashgan. Tegirmonlarga qo'shib, ularga tegishli mol-mulk va asbob-

uskunalar ham tortib olindi, unda ishlovchilar esa, ish joylarini tashlab ketmasliklari buyurildi. Eski shahar uy-joy komissiyasi bo'linmasiga esa, zudlik bilan ushbu tegirmonlarda joylashgan mulk va jihozlarni inventarizatsiya qilish va ro'yxatlarini tuzishni boshlash buyurildi. Bundan tashqari, mulk egalarining o'z mulklarini sovetlar qo'lga tushmasligi uchun buzish, yo'q qilishga harakatini oldini olish maqsadida qabul qilish va ro'yxatlarni tuzish tugagunga qadar barcha tegirmonlarning sobiq egalari inqilobiy qonunchilikning qat'iy mas'uliyati ostida xalq mulkini butunlay buzilmagan va daxlsiz saqlashga majburligi belgilab qo'yildi.

Xulosa va takliflar. 1918-1920-yillarda Turkiston ASSRda sovet hokimiyatining sanoat va iqtisodiyot sohasidagi siyosati keskin va majburiy xarakter kasb etdi. Yirik sanoat korxonalarini bilan bir qatorda, kichik ishlab chiqarish va hunarmandchilik ustaxonalari ham bosqichma-bosqich natsionalizatsiya qilindi. Bu siyosatning asosiy maqsadi ijtimoiy mulkni kengaytirish, davlat monopoliyasini kuchaytirish va xususiy tadbirkorlikni cheklash bo'ldi.

Birinchi bosqichda yirik korxonalar davlat ixtiyoriga o'tkazilib, kichik ishlab chiqarish faoliyatiga e'tibor qaratilmagan bo'lsa, keyinchalik sovet hokimiyati kichik korxonalarini ham natsionalizatsiya qilish siyosatini kuchaytirdi. Bu jarayonda, ayniqsa, mahalliy millat vakillariga tegishli kichik ustaxonalar va korxonalar ko'proq zarar ko'rdi. Davlat tomonidan qo'llanilgan iqtisodiy bosim va mulkning ommaviy tortib olinishi natijasida mahalliy tadbirkorlarning iqtisodiy faoliyatini izdan chiqdi.

Hunarmandchilik sohasidagi natsionalizatsiya jarayoni alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu sohaning rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'ldi. Sovet hokimiyati hunarmandchilik ustaxonalarini davlat monopoliyasiga o'tkazishga harakat qilgan bo'lsa-da, bu siyosat o'z samarasini bermadi. Chunki hunarmandlar o'z mulklarini davlatga topshirishni istamadi, ko'pchilik korxonalarini yopib qo'ydi yoki faoliyatini to'xtatdi.

Natijada, 1920-yillarga kelib, natsionalizatsiya qilingan korxonalarining katta qismi faoliyatini to'xtatdi yoki zararga ishladi. Sovet boshqaruv organlari ishlab chiqarish jarayonini samarali tashkil eta olmagan. Bu esa iqtisodiy pasayish va iqtisodiy tizimning barqarorligini zaiflashtirishga olib keldi. Mahalliy aholi va tadbirkorlar orasida sovet hokimiyatiga bo'lgan ishonchni susaytirib, iqtisodiy-ijtimoiy tanglikni kuchaytirdi.

ADABIYOTLAR

1. O'z MA, 17-fond, 1-ro'yxat, 33-yig'majild, 58v-bet.
2. O'z MA, 25-fondi, 1-ro'yxat, 49-yig'majild, 348-bet.
3. Рабочий контрол и национализация промышленности Туркестане (1917-1920 гг.). Сборник документов. Под редакцией к.и.н. Воскобойникова Э.А. Государственное издательство УзССР, Ташкент. 1955 г. 170-бет.
4. O'z MA, 27-fond, 1-ro'yxat, 5-yig'majild, 21-bet.
5. O'z MA, 25-fond, 1-ro'yxat, 157-yig'majild, 37-bet.
6. O'z MA, 27-fond, 1-ro'yxat, 1243-yig'majild, 473-bet.
7. O'z MA, 25-fond, 1-ro'yxat, 522-yig'majild, 49-bet.
8. O'z MA, 17-fond, 1-ro'yxat, 86-yig'majild, 58-bet.
9. O'z MA, 25-fond, 1-ro'yxat, 516-yig'majild, 51-bet.
10. O'z MA, 25-fond, 1-ro'yxat, 194-yig'majild, 11-bet.

UDK: 39.308.396.396.4

Bahridil ERGASHEVA,
Fanlar akademiyasi Tarix instituti tayanch doktoranti
E-mail: bahridilergasheva5@gmail.com

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti dotsenti, PhD N.Narziyev taqrizi asosida

AVESTODA QIZ BOLA TARBIIYASIGA OID QARASHLAR

Annotatsiya

Bugungi kunda dunyoda axborot almashinuv tezlashib, yer yuzidagi xalqlarning o'zigagina xos bo'lgan moddiy va ma'naviy madaniyati yo'qolib borish arafasida turibdi. Aynan shuning uchun qadimiy manbalarda xalqimizning o'zligini ko'rsatuvchi jihatlarini ildizlarini aniqlash va uning boy tajribasini qayta amaliyotga tadbiiq etish kunning dolzarb muammosidir. Mazkur maqolada zardushtiylikning muqaddas, kitobi qadimiy manba Avestoda qiz bola tarbiyasiga xos usullarning umumiy tavsifi bayon etilgan. Unga ko'ra fikr, so'z va amal tarbiyasining qiz bola tarbiyasida diniy-ahloqiy, jismoniy, o'qib o'rganishda ahamiyati tarixiylik, mantiqiylik, umumiy yondoshuv, analiz va sintez, qiyosiy taxlil, kuzatuv, intervyu, ijtimoiy so'rovnomaga kabi tadqiqot usullaridan keng foydalanilgan holda ochib berildi.

Kalit so'zlar: Avesto, fikr, so'z, amal, tarbiya, din, axloq, zardushtiylik, suv, madaniyat.

VIEWS ON THE EDUCATION OF GIRLS IN THE AVESTA

Annotation

Today, information exchange in the world is accelerating, and the material and spiritual culture of the peoples of the world are on the verge of disappearing. That is why it is an urgent problem to identify the roots of the aspects that indicate the identity of our people in ancient sources and to re-apply its rich experience into practice. This article describes a general description of the methods specific to the education of girls in the ancient source, the sacred book of the Zoroastrians, the Avesta. History, logic, a general approach, analysis and synthesis, comparative analysis, observation, interview, and social questionnaire revealed the significance of the training of thought, word, and action in the education of girls in religious-moral, physical, and educational aspects.

Key words: Avesta, thought, word, deed, upbringing, religion, morality, Zoroastrianism, water, culture.

ВЗГЛЯДЫ НА ОБРАЗОВАНИЕ ДЕВОЧЕК В АВЕСТЕ

Аннотация

В мире ускоряется информационный обмен, а уникальная материальная и духовная культура народов земли находится на грани исчезновения. Именно поэтому выявление истоков аспектов идентичности нашей нации в древних источниках и реанимация ее богатого опыта является актуальной проблемой современности. В данной статье дано общее описание методов воспитания девочек в Авесте, священной и древней книге зороастрийцев. По его мнению, выявлено значение воспитания мысли, слова и действий в религиозно-нравственном, физическом, чтении и обучении девочек: историчность, логика, общий подход, анализ и синтез, сравнительный анализ, наблюдение, интервью, социальный опрос. с широким использованием таких методов исследования.

Ключевые слова: Авеста, мысль, слово, действие, образование, религия, этика, зороастризм, вода, культура.

Kirish. Serfarzand o'zbek xalqi, farzandi dunyoga kelmasidan oldin, uni barkamol qilib tarbiyalash haqida qayg'uradi desak mubolag'a bo'lmaydi. Uzoq o'tmishga ega xalqimizning farzand tarbiyasi borasidagi tajribalari ham, o'zi kabi qadim ildizlarga ega. Ma'naviy qadriyatlar esa o'zida ko'proq ahloqiy me'yorlarni birlashtirib, kishilarning axloqiy xatti harakatlarini nazorat ostiga oladi [3]. Bu ahloqiy me'yorlar farzandlarga oilada turli tarbiya usullari orqali singdirib boriladi.

O'rta Osiyo xalqlari madaniyati, urf-odati, qarashlaridan xabar beruvchi, muqaddas kitobi "Avesto" bo'lgan zardushtiylik, eng qadimgi dinlardan biri edi va u islomga qadar O'rta Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan [9]. Tarbiya-jismoniy, ruhiy, ma'naviy sifatlarini rivojlantirgan holda, insonda ish-hunar, odob-ahloqni shakllantirish, rivojlantirishga, uning jamiyatda yashashi uchun kerak bo'lgan xislatlarga ega bo'lishini ta'minlashga qaratilgan ish amallar majmui [17] hisoblanib, uning a'lo natijasi esa jamiyatning rivojiga asosiy turtki hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Avestodagi muqaddas hisoblangan unsurlar, ularga bo'lgan munosabatni davlat siyosati darajasiga olib chiqqan qozi haqida, Abu Bakr Narshaxiy o'zining "Buxoro tarixi" asarida "Sa'id ibn Xalaf al - Balxiyni ikki yuz o'n uchinchi yil jumod al - avval oyining oxirida (16 avgust 828) qozilikka taninladilar. Bu kishi qozilikni shunday olib bordiki, xudoyi taloning yaratgan bandalariga adolat, insof va shafqat qilish borasida uni misol qilib ko'rsatar edilar. U yaxshi qonun - qoidalar o'rnatdi. Jumladan, toki kuchlik kishi zaif kishiga zulm o'tkazmasin uchun bu to'g'onlarni qurdirib Buxoro suvini adolat va insof yuzasidan taqsim qilishini u kishi asoslagan [7]" deya guvohlik beradi. Xalqimizning suvning muqaddasligi haqidagi qarashlarini, tabiiy ne'matlarga nisbatan munosabatini ushbu dalil asosida yoritib beradi. Zardushtiylik

tasavvuriga ko'ra, moddiy olam to'rt muqaddas unsur – o't, tuproq, suv va havodan tashkil topgan. Shu bois Axuramazda yaratgan ne'mat sifatida ularni pok saqlashgan va ulardan oqilona foydalanib kelishgan [6]. Bu bevosita xalqimizning suv bilan bo'lgan munosabatini tarbiya jarayoniga faol kiritganini isbotlaydi.

Qadim Turon diyorida yashovchi xalqlar haqida xabar beruvchi Avestoni anglash, undagi ma'lumotlarni insoniyat ma'naviy boyliklari qatoriga hammaga tushunarli tilga tarjima qilish va yetkazish 18-yuzyillardan boshlanadi. Bu borada jonbozlik ko'rsatgan olim fransuz olimi Anquatil Dyuperron sanskrit tilini o'rganadi va bu manba 1771 yili fransuz tilida nashr etiladi [19]. Avestoni o'rganish barobarida u bu manbani "qalb pokligini tarannum etuvchi [5]" deya ta'rif beradi. Qadimgi eron tillari, zardushtiylik bo'yicha mutaxassis, Britaniyalik olim Mery Boyce Avestoning qadimiyliги haqida fikr yuritir ekan, 18 yuzyillikning so'ngiga qadar o'rganilmagan, jamiyatga noma'lum kitoblar safiga kirishini [1] va uning saqlanib qolgan eng qadimiy matnlari milodiy 1323 yillarga to'g'ri kelishini [20] ta'kidlaydi. Keyinchalik bu ishni Fridirix Shpigel, o'zbek olimlaridan Asqar Mahkam, Mirsodiq Ishoqovlarning tarjimalari asosida, Avesto g'oyalari o'rganish uchun zamin yaratildi.

Hamidjon Homidov o'zining "Avesto fayzlari" kitobida zardusht g'oyalari Turon, Eron, Yunon xalqlarining tafakkuriga chuqur singib borganligini, shu asosda poklik va rostgo'ylik tamoyillariga asoslangan ijtimoiy ahloq shakllanganligini [18] ta'kidlaydi. Tadqiqotchi Muzaffar Esanov esa 20-yuzyillikning 70-yillardan Baqtriya va Marg'iyonada olib borilgan arxeologik izlanishlar zardushtiylikning ildizlari otashparastlikka borib taqalishini, otashparastlikning ildizlari esa eneolit va bronza davri arxeologik yodgorliklarida o'z ifodasini topganini ko'rsatishini [13] inobatga olib, uning g'oyalari ildizlari chuqur ekanligiga ishora beradi. Akademik

Anatoliy Sag'dullayev arxeologik yodgorliklarning qadimiy hudud nomlarini aniqlashda yordam bergan holda unda qadimgi geografik tushunchalar: daryolar, tog'lar, qadimgi mamlakatlar ro'yxati ko'plab uchrashini [16] qimmatli manba sifatida aytib o'tadi.

Taniqli elshunos olim Adham Ashirov zardushtiylik dini qadimda o'tmish ajdodlarimizning hayotidagi asosiy diniy e'tiqodlaridan biri bo'lish bilan birga islom dini kirib kelgandan keyin ham xalqimizning turmush tarzida ham o'z izlarini saqlab qolganligini va hattoki xalqimizning bugungi oila-turmush marosimlarida ham tadbiiq etilishini [10] dalillaydi. Shu bilan birgalikda oilaviy munosabatlar, yigit va qizning nikoh yoshlari, turmush qurib, oilali bo'lish, farzandga, tabiatga bo'lgan munosabatni ham alohida o'rganib chiqqan holda "urf-odat va marosimlar qonunlari majmui [10]" deya xulosa beradi.

Yana bir elshunos olim Barno Ubaydullayeva zardushtiyalarda oila odobi, odatda ota-onani hurmat qilishga o'rgatishdan boshlangan [11] deya xulosa beradi. Shuningdek, bolalarga ta'lim berish shakllarini uch qismga 1) diniy-axloqiy tarbiya, 2) jismoniy tarbiya, 3) o'qish va yozishga o'rgatish bosqichlariga bo'lib o'rganadi. Nilufar Koshanova o'zining "Avesto xalq pedagogikasining qadimiy manbasi sifatida" nomli maqolasida esa zardushtiyalar ta'lim usullarini og'zaki taqdimot, vizual, amaliy va o'zini o'zi tarbiyalash kabi usullardan foydalangan [15] deya ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada umumiy yondoshuv, mantiqiylik, tarixiylik, analiz va sintez, qiyosiy taxlil, kuzatuv, intervyu, ijtimoiy so'rovnomaga kabi tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Ushbu maqolani tayyorlashda mavzuga oid bo'lgan asosiy manba bo'lgan Avestoda qiz bola tarbiyasiga oid bo'lgan bandlari asosida bugungi kunda saqlanib qolgan jihatlarini ajratib olindi va tasniflandi.

Tahlil va natijalar. Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"-bu din asoslarini aks ettiruvchi eng qadimiy mifologik qatlamlarga hamda bronza asri, temir asrining boshlari (miloddan avvalgi II ming-I ming yillik boshlari) ga oid tarixiy voqeiliklarni o'zida mujassam etgan [12]. Ya'ni, ajdodlarimizning olam va undagi jarayonlarning o'zaro munosabatiga oid tafakkurining maxsulidir. "Avesto"-tarixiy geografiyaga oid turli xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto" nafaqat diniy kitob balki unda o'sha davr ijtimoiy hayoti, jamiyat tuzilishi, moddiy olam haqidagi falsafiy qarashlar mazmuni, kasbning inson faoliyatidagi o'rni, ayollarning jamiyatda tutgan o'rni, oila va farzand tarbiyasidagi qarashlarni o'z ichiga oladi [15]. Avestoda avvalo tarbiyachining o'zi tarbiyali bo'lishi targ'ib etiladi. Unda "yomon tarbiyachi o'z ta'limi bilan ilohiy so'zlarni teskari qiladi va tiriklik idrokini xarob aylaydi [8]" deyiladi. Ya'ni agar tarbiya beruvchining o'zi har taraflama mukammal bo'lmasa, fikrda, so'zda, amalda ezgulikni ko'zlamasa, bunday inson yomon tarbiyachi hisoblanadi. Ayollarning xushfe'l, o'z eriga itoatkor bo'lishi oilada xush qabul qilinuvchi odatlardan biri sanalgan. Mana necha yuz yillik o'tibdik, bu haqiqat o'zgarmagan. Ya'ni oilada er-xotinining o'z vazifasi bo'lsa, har kim o'z vazifasini sidqidildan ado etsa, erning mavqei yuqori bo'lsa bu oilalar olqishlangan [8]. Bu kabi sog'lom muhit hukm surgan oilada albatta sog'lom farzandlar, har taraflama yetuk inson bo'lib rivojlanishi ko'zda tutilgan. Tabiiyki, oilada bunday muhitni yaratish, er-xotingga ham teng miqdorda mas'uliyat yuklaydi. Shuning uchun ham oilada qiz farzand bo'lsa, u avvalo oilaning kattalariga hurmat shakllanishiga, ota, aka-ukalariga extiyotlik va xushfe'llik bilan muomila qilishga o'rgatiladi.

"Avesto" boshqa diniy kitoblar kabi xarakterga ega bo'lib, odam va olam munosabatlari, shaxs faoliyati haqida juda boy ma'lumotlar beradi [14]. insonning yer yuzidagi yashami davrida, tabiat bilan o'zaro munosabatini tartibga soladi. Oilada qiz bola dunyoga kelar ekan, uni tarbiya qilishda fikr tarbiyasi, so'z tarbiyasi, amal tarbiyasiga jiddiy qaralgan. Suv, havo, tuproq, olov e'zozlanib ularni nafaqat ish bilan xatto fikr bilan ham bulg'ash ta'qiqlanganligi [15] bois, avvalo bu qoidalar qizlarning yoshligidanoq ongiga singdirib boriladi. Agar bolaning qo'lidan yeyayotgan noni tushib ketsa, avvalo oila kattalari o'mak sifatida o'zlari birinchi qo'lga olib, o'pib, peshonalarga suradilar [21]. Bu orqali bolaning tafakkurida bu ne'mat aziz ekanligi haqidagi tushuncha paydo bo'ladi va keyin o'zi ham buni qayta takrorlash asnosida ezgu amallari safiga kiritib boradi.

Avestoda aytib o'tilgan qiz ayollarga taalluqli bandlarini o'rganib, o'zbek oilalarida qiz bola tarbiyasida zamonlar osha yashab kelgan jihatlarini asosida quyidagicha tasniflash mumkin.

Fikr tarbiyasi: Bunda qizlarga bolalik davrlaridanoq ijtimoiylashuv jarayonida atrof muhit bilan, tabiat bilan bo'lgan munosabatda extiyotkorlikka o'rgatadi. Har bir tarbiya katta tajriba asosida, u xoh jismoniy, xoh ruhiy bo'lsin, avvalo chuqur tafakkur bilan, uzoq va puxta o'ylangan holda qizlarga singdirib boriladi. Misol uchun muqaddas unsurlardan biri bo'lgan suv bilan bo'lgan munosabatda, buvi yoki ota-onalar tarafidan o'z farzandlariga uch to'rt yoshidan boshlab suv – hayot davomiyligi, ya'ni tiriklik asosi ekanligi tufayli doimiy ravishda suv va suv havzalari hisoblangan ariqlar, kanallar, daryolar tozaligi haqida qayg'urish insonning muqaddas burchi ekanligi tarbiyaning turli vositalari asosida singdirib borilgan [6]. Erta tongdan o'zbek oilalarida xovli, ko'chalarni supurish odat tusiga kirganligi sababli, qizlaridan supurayotgan paytda suv yuzasiga chiqindilarni tashlamaslik qat'iy talab qilinadi. Xatto bu ishni amalga oshirgan qizlar tarbiyasiz hisoblanib, ota-onasiga nisbatan salbiy fikrlar bildiriladi. Bu kabi holatlar sodir bo'lmasligi uchun, qiz bolaga avvalo nazariy jihatdan bilim albatta berish shart. Nazariy bilimlar esa amaliyot orqali sekin asta mustaxkamlanib boriladi.

So'z tarbiyasi: Ijtimoiylashuvning poydevori bo'lgan muloqot, insonning jamiyatga moslashuvida, odamlar orasida obro' topishida sababchi bo'lgan go'zal xulq shakllaridan biridir. Qizlardagi so'zlashuv odobi, nafaqat o'zining, balki oilasining ham ma'naviy muhitini ko'rsatib beruvchi muhim belgidir. Salomlashishdan tortib, to atrofdaagi insonlar bilan muloqot davomida, so'zlarning go'zal, mazmunli bo'lishi, loriqcha zarfa yoki hashmandan holi bo'lishi so'z tarbiyasining asosiy me'zonlaridan biri hisoblanadi. Zardushtiylik dinning qoidalarini ham so'z va amali bilan o'rganishda [8] so'zning, ayniqsa, rost so'zlarning qadri yuqori bo'lib, tarbiyaning bosh me'zonlaridan biridir. Zardushtiylik dinining qoidalarini dastlab og'izdan og'izga o'tib, yod olingani, matnlarni taqdim etish shakllari: an'analar, afsonalar, maslaxat, tarbiya, qo'shiqlar [15] bo'lgani uchun ham, o'zidan kattalarning gaplariga quloq tutish, odat sifatida shakllangan. Xalqimiz orasida bug'doy noning bo'lmasin, bug'doy so'zining bo'lsin, yaxshi gap jon ozig'i, anjom uy ziyati, so'z inson ziyati kabi maqollar balki shundan shakllangandir.

Amal tarbiyasi: Insonning harakatlari, bajarayotgan ishlari, uning so'zlaridan ko'ra haqqoniy hisoblanadi. Yuqorida sanab o'tilgan fikr, so'z tarbiyasi me'yorida shakllangan bo'lsa, tozalik, uy yumushlari, taom tayyorlash, mexmon kutish, muomila madaniyati va boshqalar amaliy harakatlar o'zining ijobiy sifatlarini namoyon etadi. Zardushtiyalar odatiga ko'ra bolalarga yetti yoshdan tarbiya berilib, qizlarga yungdan ip yigirish, urchuq va charxda ishlash, matolar to'qish, liboslar tikish o'rgatilib [10], qaysidir ma'noda bu hunarlarni egallagan belgisi sifatida o'n besh yoshdan belbog' bog'lab, sudra kiyish shart hisoblangan. Qizlarni katta hayotga tayyor ekanliklarining belgisi sifatida alohida marosim sifatida o'tkazilgan va marosim "kamarbastan" deb atalib, unda bog'lanadigan qo'z qo'nyning 72 tolali yungidan iborat belbog', aynan ayol mo'bad tarafidan tayyorlanishi [8] ham bejiz emas. Bu bir tarafdin qiz-ayollarga hunar o'rgatishning ahamiyatini bildirsa, ikkinchi tarafdin esa jamiyatda mavqei yuqori ekanidan dalolatdir.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni aytishimiz mumkinki, avvalo qiz bola tarbiyasi hamisha asosiy masalalardan biri bo'lib kelgan. Chunki kelajak avlodni tarbiyalash ayollar zimmasiga yuklanar ekan, birinchi galda ularning o'zlari na'munali, intizomli, bilimli, keng tafakkurli bo'lishi kerak. Shundagina bolalar ulardan o'mnak olgan holda ulg'ayadi. Avestoda tarbiya usul, shakllarini o'rganar ekanmiz, uning ildizlarini zardushtiylik dini paydo bo'lishidan ham oldinroqdan qidirshimiz zarur. Sababi, bir tarbiya usuli qonun qoida sifatida jamiyatga taqdim etilar ekan, u avvalo uzoq yillar tajribadan o'tgan va aniq, rad etib bo'lmas natijalariga ega bo'lishi zarur. Shuning uchun Avesto matnlaridan joy olishdan avval, unda aks etgan xulq-attvor qoidalar uzoq tajriba va sinalgan natijaga ega. Bunda dono xalqimizning aql-zakovati, farzand tarbiyasi borasidagi dono xulosalari asos bo'lgan deya olamiz. Tarbiya usullarining asosi hisoblangan fikr, so'z va amal tarbiyasi, diniy-axloqiy fazilatlarini o'zlashtirishda, jismoniy holatini yaxshi saqlashda, o'qib-o'rganishning ahamiyatini anglashda asos bo'lib xizmat qiladi. Taklif sifatida esa ajdodlarimizning boy tajribalarini yana bir bor o'rganib chiqqan holda, maktablarda tarix, tarbiya fanlarining mavzulariga mos ravishda yoritib, misollar bilan berilsa, o'quvchilarda hozirgi ularga aytilayotgan o'g'itlarning necha ming yillik ildizga ega ekanini yanada chuqurroq anglaydilar.

ADABIYOTLAR

1. Boyce M.. A history of zoroastrianism. Leiden. 1975. E.J.Brill. p. 1
2. Boyce M.. Zoroastrians. Their religion, beliefs and practis. London. Routledge&Kegan Paul. 3 p.
3. Qoraboyev U.. G'.Soatov. O'zbekiston madaniyati. Toshkent. Tafakkur bo'stoni. 2011. 14 b.
4. Akramov X.. Avestoda sog'lom avlodni tarbiyalashning sotsial jihatlari xususida. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023 yil 1-son. 887 bet.
5. Zend Avesta. Traduction de Duperron. Paris 1771. 31 p.
6. Аширов А.. Ўзбек маданиятида сув. Тошкент. 2020. Академнашр. 89 б.
7. Наршахий А.. Бухоро Тарихи. Тошкент.2022. Anorbooks. 18 б.
8. Авесто. А.Махкам таржимаси. Тошкент. Шарқ нашриёти. 2001 й. 14 б.
9. Авесто. Яшт китоби. М.Исҳоқов таржимаси. Тошкент. Шарқ нашриёти. 2001 й. 7 бет.
10. Аширов А.. Авестодан мерос маросимлар. Тошкент. 2001. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 26 б.
11. Убайдуллаева Б.. Ўзбек этнопедагогика тенденциялари. Тошкент. 2018. Академнашр. 62 б.
12. Иброҳимов Н. Авесто китоби-тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. Тошкент. 2000. 4 б.
13. Эсанов М.. Авесто жамиятининг археологик материалларда акс этиши. Diss. Тошкент. 2007. 21 б.
14. Махмудова Н. "Авесто"да таълимий-ахлоқий қарашлар. Тошкент. 2005. 13 б
15. Махсудова Н.. Авесто халқ педагогикасининг қадимий манбаси сифатида// Academic Research in Educational Sciences. 2022. -№ 3. 830-837 б.
16. Сағдуллаев А.Авесто китоби-тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. Тошкент. 2000. 35 б.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент. 2008. Давлат илмий нашриёти. 678 б.
18. Ҳомидов Ҳ.. Авесто файзлари. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси. 2001. 4 бет.
19. https://en.wikipedia.org/wiki/Abraham_Hyacinthe_Anquetil-Duperron#Report_and_fame
20. https://en.wikipedia.org/wiki/Avesta#cite_ref-FOOTNOTEBoyce19841_5-2
21. Dala yozuvlari. Toshkent shaxri.